

Rajko Bratož

BITKA PRI FRIGIDU V IZROČILU ANTIČNIH IN SREDNJEVEŠKIH AVTORJEV

Spopad med vojskama cesarja Teodozija in proticesarja Evgenija 5. in 6. septembra 394 v zgornji Vipavski dolini je v vsej antični zgodovini našega prostora edini dogodek svetovnozgodovinskega pomena. Odras njegove velike pomembnosti je tudi veliko število sporočil o njem v antični in srednjeveški književnosti. Medtem ko druge dogodke iz vojaške in politične zgodovine našega prostora osvetljuje ponavadi en sam zapis, v prav redkih primerih dva ali trije, pa naletimo na opis ali vsaj omembo bitke pri Frigidu pri večini poznoantičnih zgodovinarjev, ki opisujejo dobo cesarja Teodozija. Njihovi opisi so podlaga za predstavitev tega dogodka pri bizantinskih in zahodnih srednjeveških piscih svetovnih kronik in cerkvenih zgodovin. Kljub velikemu številu poročil je rekonstrukcija dogodka, ki mora kritično upoštevati vsa antična poročila, po drugi strani pa geografske in strateške značilnosti kraja spopada, izjemno zapletena in v posameznih pomembnih segmentih hipotetična. Vzrok za tako stanje je tudi odsotnost kakršnihkoli materialnih najdb, ki bi mogle dati zanesljiv odgovor na vprašanja podrobneja poteka bitke. Namen našega prispevka je, predstaviti literarne vire o bitki, tako

Seznam okrajšav

AAAd	Antichità Altoadriatiche (Udine)
ANSI	Arheološka najdišča Slovenije (Ljubljana 1975)
BT	Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana (Leipzig - Stuttgart)
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum (Wien)
GCS	Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte (Berlin)
Hist. eccl.	Historia ecclesiastica
LCL	Loeb Classical Library (London - Cambridge, Mass.)
MGH AA	Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi (Berlin)
MGH SS	Monum. Germ. hist. Scriptores (Hannover - Berlin)
PG	Migne, Patrologia Graeca (Paris)
PL	Migne, Patrologia Latina (Paris)
PLRE I,II	The Prosopography of the Later Roman Empire I (A.H.M. Jones - J.R. Martindale - J. Morris, Cambridge 1975), II (J.R. Martindale, Cambridge 1980)
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum (Stuttgart)
RE	Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft (Pauly-Wissowa, Stuttgart)
SC	Sources Chrétiennes (Paris)
ZČ	Zgodovinski časopis (Ljubljana)

¹ Kot tak nastopa v večjih zgodovinskih predstavitvah poznoantične dobe. Najvažnejše navedbe (izbor): O. SEECK, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt* 5, Berlin 1913, 251-257; 542-544; E. STEIN, *Histoire du Bas-Empire I*, Bruxelles-Paris 1959, 216-217; 534; D. HOFFMANN, *Das spätrömische Bewegungsheer und die Notitia dignitatum*, *Epigraphische Studien* 7/I-II, Düsseldorf 1969, I, 30; 102-103; II, 10-11; 37; A. PIGANIOL, *L'empire chrétien* (325-395), Paris 1972, 294-295; E. DEMOUGEOT, *La formation de l'Europe et les invasions barbares* 2, Paris 1979, 158-159; A. DEMANDT, *Die Spätantike*, München 1989, 136; H. WOLFRAM, *Die Goten*, München 1990, 145.

² Od dosedanjih poskusov rekonstrukcije spopada naj omenimo predvsem dva: O. SEECK - G. VEITH, *Die Schlacht am Frigidus*, *Klio* 13, 1913, 451-467 (študija temeljnega pomena); F. PASCHOUX v delu: ZOSIME, *Histoire nouvelle*, Tome II, 2e partie (livre IV), Paris 1979, 474-485 (v poglavitnih rezultatih se ujema s prvo navedeno študijo). Od domačih avtorjev gl. D. VUGA, *Vipavska dolina 1 - arheološki vodnik*, *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 134, Ljubljana 1984, 3-19 (pri razlagi dogodka izhaja iz rezultatov Seeck-Veithove študije, v mikrotopografiji prinaša dodatne elemente; gl. tudi poljuden prikaz istega avtorja: *Bitka ob reki Frigidus-Vipavi*, *Revija obramba* 10. oktober 1993, 52-54); krajše predstavitev bitke, predvsem na podlagi pisanih virov, prinašajo dalje: J. STRAUB, *Eugenius*, *RAC* 6, 1966, 860-877, zlasti 869 ss.; A. LIPPOLD, *Theodosius I.*, *RE Suppl.* XIII, 1973, 837-961, zlasti 905-907; Isti, *Theodosius der Grosse und seine Zeit*, München 1980, 48-50; Y.M. DUVAL, *Aquilon sur la route des invasions* (350-452), *AAAd* 9, 1976, 237-298, zlasti 270-272.

³ Po našem vedenju je edini niterarni vir, ki se nanaša na dogodke na bojišču 6. sept. 394, upodobitev premaganega Evgenija v Aleksandrijski svetovni kroniki iz 5. stol.; gl. F. THELAMON, *Païens et chrétiens au IVe siècle*, Paris 1981, 257; 320 op. 179; *Documents iconographiques* 36. Gl. sliko 3 (str. 26).

najpomembnejše, ki so bili že nekajkrat sistematično predstavljeni in analizirani,⁴ kot tudi manj poznane in kasnejšega nastanka, ki ne prispevajo novih podatkov, vendar kompletirajo podobo virov o bitki in dokumentirajo bogato izročilo o njej v srednjeveški historiografiji. Ker so bili ti pozni viri doslej bodisi povsem neopaženi, bodisi samo registrirani, in so težje dostopni, jih predstavljamo v izvirmiku in prevodu. Prav tako dodajamo prevode tistih antičnih in srednjeveških poročil, ki jih je Jaroslav Šašel v zbirki temeljnega pomena "Claustra Alpium Iuliarum I" predstavil le v povzetkih ali v krajših odlomkih.

Z ozirom na čas in kraj nastanka bi mogli poročila o bitki pri Frigidu razdeliti v naslednje večje skupine:

I. Latinski sodobni viri (394-417)

1. Claudius Claudianus: a. Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus, v. 103-112; b. Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti, v. 89-105; c. Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti, v. 80-93 (viri iz let 395, 396 in 398).
2. Ambrosius: a. Epistula 62,4; b. De obitu Theodosii 7; 23; c. Explanatio psalmi 36,25 (viri iz dobe 394/5).
3. Rufinus, Historia ecclesiastica 11,33 (iz dobe 402/3).
4. Augustinus, De civitate Dei 5,26 (iz leta 415).
5. Orosius, Historia adversus paganos 7,35,13-19 (iz leta 417).

II. Poročila grških zgodovinarjev iz prve polovice 5. stol. in njihovih posnemovalcev do začetka 7. stol.

6. Philostorgios, Hist. eccl. 11,2 (iz leta 433).
7. Socrates, Hist. eccl. 5,25 (okrog leta 439).
8. Sozomenos, Hist. eccl. 7,24,3-7 (med leti 439 in 450).
9. Theodoretos, Hist. eccl. 5,24,3-17 (ca. 449/450).
10. Zosimos, Hist. nea 4,58 (okrog leta 500).
11. Theodoros Anagnostes (Lector), Historia tripartita 9,45,9 (pred ca. 518).
12. Johannes Antiochenus, Fragm. 187 (okrog leta 610).

III. Poznoantični latinski povzetki in prevodi (ca. 400-580)

13. Kratki povzetki (brez opisa bitke):
 - a) Epitome de Caesaribus 48,7 (okrog leta 400).
 - b) Paulinus, Vita s. Ambrosii 31,3 (iz leta 422).
 - c) Prosperus Tiro, Chronica a. 394 (iz leta 433).
 - č) Chronica Gallica a. 394 (iz leta 452).
 - d) Marcellinus Comes, Chronicon a. 394 (iz leta 518).
14. Cassiodorus, Historia tripartita 9,45,9 (pred 580).

IV. Poročila bizantinskih kronistov in cerkvenih zgodovinarjev od 9. do 14. stol.

15. Theophanes, Chronographia A.M. 5885 (ca. 811-814).
16. Georgios Monachos, Chronicon 4, 200 (sreda 9. stol.).
17. Georgios Kedrenos, Chronicon, a. 394 (okrog 1100).
18. Nikephoros Kallistos, Hist. eccl. 12, 39 (pred 1335).

⁴ J. ŠAŠEL, Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes, Ljubljana 1971, 17-45, prinaša predstavitev vseh antičnih in bizantinskih avtorjev o dogodku (v celoti 17 poročil, v večini primerov v izvirmiku in prevodu ter s krajšim komentarjem, v nekaj primerih le v povzetku): F. PASCHOUD v delu: ZOSIME, Hist. nouvelle II/2, 488-500 (12 antičnih poročil o bitki v izvirmiku in franc. prevodu).

R. BRATOŽ, Poročila srednjeveških piscev o antični zgodovini prostora med Sirmijem in Oglejem, ZČ 47, 1993, 185-214; Isti, Die antike Geschichte des Gebietes zwischen Donau und Adria in den Vorstellungen der mittelalterlichen Autoren, v: Ethnogenese und Überlieferung. Angewandte Methoden der Frühmittelalterforschung (Hg. K. Brunner und B. Merta), Wien-München 1994, 264-292.

V. Poročila srednjeveških zahodnih piscev od 8. do 14. stoletja

19. Paulus Diaconus, *Historia Romana* 12,1 (okrog 774).
20. Freculphus, *Chronica* II, 4,28 (leta 829).
21. Landolfus Sagax, *Additamenta ad Pauli Hist. Rom.* 190 (okrog leta 1000).
22. Frutolf-Ekkehard, *Chronica* a. 394 (pred 1103).
23. Hugo de St. Victore, *Excerptiones allegoricae* 8,8 (pred 1141).
24. Oton iz Freisinga, *Chronica* 4,18 (sreda 12. stol.).
25. Gottfried iz Viterba, *Pantheon* 16 (proti koncu 12. stol.).
26. *Annales Magdeburgenses* a. 397 (12. stol.).
27. Sicardus iz Kremone, *Chronica* a. 394 (okrog 1221).
28. Albertus Miliolus, *Chronica* 20 (konec 13. stol.).
29. Andreas Dandulus, *Chronica* a. 394 (sreda 14. stol.).

I. Latinski sodobni viri (394-417)

Izjemen odmev, ki ga je bitka pri Frigidu naredila na tedanji svet, dokazuje dejstvo, da je kar pet sodobnikov zapustilo krajše ali daljše opise dogodka, dva med njimi v času neposredno po bitki, trije pa s časovnim zamikom od csmih let do več kot dveh desetletij.

1. Poganski, le formalno pokristjanjeni pesnik **Klavdij Klavdijan iz Aleksandrije**⁶ je v začetku januarja 395 - le okroglo štiri mesece po bitki, ko je bil cesar Teodozij še živ - v Rimu nastopil s panegirikom v čast konzulov leta 395, bratov Probina in Olibrija iz rodu Anicijev. V pesnitvi je na dveh mestih omenil velik spopad v Alpah. Prvo mesto govori o tem, da je "Roma" (boginja in personifikacija mesta) izkazala čast Probinu potem, ko je cesar osvobodil Alpe. V nadaljevanju je pesnik naslikal podobo tega zgodovinskega trenutka. Težko dostopne Alpe z vijugastimi dolinami, silno utrjene po svoji naravi in z vojaškimi zaporami, niso mogle kljubovati cesarju. Na njegovo veliko zmago spominjajo napol podrti stolpi in razrušene utrdbe, iz katerih se vije ogenj. Gora mrličev je globoko dolino zravnala z alpskimi vrhovi, v jezeru krvi ležijo trupla, nad njimi blodijo duhovi pobitih. S to podobo bojišča po končani bitki, naslikano resda s pesniškim pretiravanjem, je pesnik očitno meril na to, da je bila bitka izredno krvava, in da je z velikim številom padlih kot le malokatera naredila izjemen vtis na sodobnike.

Isto leto (januarja 396, torej 16 mesecev po bitki in slabo leto po Teodozijevi smrti), je pesnik nastopil na dvoru v Milanu s panegirikom v čast tretjega konzulata cesarja Honorija. Pesnik je Teodozijeve zasluge v vojni prenesel na njegovega komaj desetletnega sina ("pugnastis uterque: tu fatis genitorque manu. Te propter..."), ki se je v času vojnega pohoda nahajal v Konstantinoplu. Pesnik posreduje izredno slikovit opis orkanskega vetra (to je "Aquilo", severni veter), ki je odločil izid spopada (v. 93-98). V nadaljevanju naletimo na pretiravanja, ki prehajajo razumne meje in obenem dokazujejo, da pesnik ni imel prave predstave o kraju dogodka. Sneg na alpskih vrhovih naj bi pordel od krvi, pri čemer je spopad potekal v poznem poletju, opisani dogodki so se odvijali na nadmorski višini od 858 metrov na Hrušici do manj kot 150 metrov ob spustu v Vipavsko dolino (!). Frigidus, ki se označuje kot

⁶ Klavdijanova poročila navaja v izvirmiku in prevodu ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 15. Gl. tudi PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 497-498. O Klavdijanu gl. A. CAMERON, *Claudian. Poetry and Propaganda at the Court of Honorius*, Oxford 1970; P.L. SCHMIDT, *Politik und Dichtung in der Panegyrik Claudians*, Konstanz 1976; S. DÖPP, *Zeitgeschichte in Dichtungen Claudians*, *Hermes Einzelschriften* 43, Wiesbaden 1980; PLRE II, 299-300; W. PORTMANN, *Geschichte in der spätantiken Panegyrik*, *Europäische Hochschulschriften* III/363, 1988, 61 ss.; v tipkopisu dipl. naloga I. ČESNIK (Fil. fakulteta 1991).

⁷ *Panegyricus dictus Probino et Olybrio consulibus* I (ed. M. Platnauer, LCL, 1976); o panegiriku gl. CAMERON, *Claudianus*, 30 ss.; PORTMANN, 61-62, o obeh konzulih gl. PLRE I, 734 sl.; R.S. BAGNALL - A. CAMERON - S.R. SCHWARTZ - K.A. WÖRPER, *Consuls of the Later Roman Empire*, Atlanta 1987, 324 sl.

⁸ CLAUDIANUS, *Paneg.* I, 73-74: "Postquam fulmineis impellens viribus hostem / belliger Augustus trepidas laxaverat Alpes..." Aluzije na Teodozijevo zmago v Alpah najdemo še na dveh mestih v Klavdijanovem pesniškem opusu: In *Rufinum* II (V), 1-2 ("Iam post edomitas Alpes defensaue regna / Hesperiae merita complexus sedem parentem..."); 389 ("bis domitum civile nefas, bis rupimus Alpes").

⁹ CLAUDIANUS, *Paneg. Prob. et Olyb. cons.*, 100-112; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 15 (a).

¹⁰ *Paneg. III cons. Hon.*, 87-110; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 15 (b); prim. CAMERON, *Claudian*, 40 ss.; 217; PORTMANN, 63.

"amnis",¹¹ naj bi spremenil barvo, iz njega naj bi se (zaradi dotoka tople krvi) kadilo. Reka bi zaradi kupov mrličev zastala, če ne bi njenega toka pospešil deroč dotok krvi. Glavni krivec pokola, Evgenijev vojskovodja Arbogast, naj bi se pokončal kar z dvema mečem(!).

Dve leti kasneje (v začetku 398) se je pesnik dotaknil dogodkov leta 394 v panegiriku ob 4. Honorijevem konzulatu. V pesnitvi, polni zgodovinskih reminiscenc, je povzel potek dveh uzurpacij in državljanskih vojn, ki ju je bojeval Teodozij. Pesnik je izpostavil precejšnje podobnosti med vojnama 388 in 394, pa tudi očitne razlike. Uzurpaciji sta se pričeli z zločinom nad legitimnima cesarjema Zahoda, v obeh je cesar samozvanca živa ujel in ju zaslužno kaznoval, vojaška poveljnika obeh samozvancev pa sta si sodila sama. Sam odlomek ne prinaša nobenih konkretnih podatkov o bitki pri Frigidu, pesnik le meri na Evgenijevo usmritev in Arbogastov samomor.

Klavdijanovi priložnostni in v propagandne namene sestavljeni pesniški opisi bitke pri Frigidu obenem z več kratkimi aluzijami dokazujejo, da je bil dogodek izjemno odmeven in v državni propagandi tako rekoč stalno navzoč. Opisi sami prinašajo malo uporabnih podatkov. Pesnikova pripoved gotovo temelji na pripovedovanju očitvidcev, saj pesnik kot prvi omenja rušenje in požig vojaških objektov v bitki, sicer malo znano reko Frigidus in kot drugi (za Ambrozijem) orkanski veter. Pesnik je šel ponekod v nesmiselna pretiravanja, poleg tega je bil očitno pod vplivom literarnih predlog, ki zmanjšujejo avtentičnost njegove pripovedi; tako se zdi prikaz skozi vse leto zasneženih Alp z globokimi dolinami, po katerih tečejo deroče in vodnate reke, literarni topos, oblikovan po splošnih predstavah o alpskem svetu.¹³ Opis orkanskega vetra je nedvomno najbolj avtentičen del Klavdijanovega sporočila. Pesnik ga v znamenitih verzih pripiše krščanskemu Bogu ("nimium dilecte Deo" v nagovoru je Honorij, na katerega je pesnik prenesel Teodozijeve zasluge), istočasno pa omenja vlogo poganskih bogov ozračja (Aeolus, Aether). Avtor, ki se sicer tako kot dvor in uradna politika opredeljuje za krščansko razlago dogodka, kot površen kristjan le tej ne da neke vsebinsko poglobljene razlage. Ker slika dogodka na bojišču ob nastopu orkanskega vetra, kot so jih videli vojaki na Teodozijevi strani, je upravičen sklep, da pesniška upodobitev vetra temelji na pripovedovanju Teodozijevih vojakov ali oficirjev, verjetno tudi samega Stilihona, s katerim je bil pesnik od svojega prihoda na dvor 395 dalje v tesnih stikih.

2. Sodobne vtise o dogodku posreduje tudi milanski škof **Ambrozij**, ki je bil kot visok cerkveni dostojanstvenik dostikrat v zelo zapletenih in obremenjenih odnosih s cesarjem Teodozijem. Pred bitko pri Frigidu je njune odnose obremenjevala zamera, ker se milanski škof ni odkrito postavil na Teodozijevo stran, čeprav tudi Evgenija ni odkrito priznal, temveč se je umaknil iz Milana in se tako izogibal stikov z njim.¹⁶ Po bitki je milanski škof takoj navezal stike s Teodozijem, Ta se je nekaj časa zadrževal v Ogleju, nato pa odšel v Milano, kjer je 17. januarja 395 umrl.

Ambrozij prinaša v različnih spisih več omemb epohalne bitke. Najstarejša je vsekakor omemba v pismu cesarju Teodoziju (epist. 61), ki ga je naslovil na cesarja po bitki pri Frigidu.

¹¹ Izraz označuje bodisi gorski hudournik, bodisi veliko vodnato reko (veletok); v obeh pomenih je za oznako Vipave neustrezen.

¹² Paneg. IV cons. Hon., 69-97; ŠAŠEL, *Claustra I*, št. 15 (c). Prim. PORTMANN, 65-71.

¹³ Nekaj primerov: VERGILIUS, *Ecl.* 10,47 ("Alpinas... nives"); *Aen.* 4,442 ("Alpini Boreae..."); TIBULLUS 3,7,109 ("gelidas... Alpes"); HORATIUS, *Sat.* 2,5,41 ("hibernas cana nive conspuet Alpes"); LUCANUS 1,183 ("gelidas ... Alpes"); 302 ("hiemesque sub Alpibus"); 1,558/9 ("veteremque iugis nutanbitus Alpes / discussere nivem").

¹⁴ CAMERON, *Claudian*, 217.

¹⁵ Stiliho je bil skupaj s Timasijem poveljnik rimskih enot Teodozijeve vojske v vojni proti Evgeniju (ZOSIMUS 4,57,2) in s tem eden glavnih protagonistov bitke. Po bitki pri Frigidu je, morda zaradi velikih zaslug v sami bitki, postal vrhovni poveljnik armade na Zahodu ("magister utriusque militiae (praesentalis)") in po Teodozijevi smrti dejanski vladar zahodnega dela cesarstva. Gl. PLRE I, 853-858. Vsekakor je presenetljivo, da njegove vloge v bitki noben vir ne omenja, tudi Klavdijan ne, čeprav je bil z njim v tesnih stikih (prim. LIPPOLD, *Theodosius I*, RE Suppl. 13, 907).

¹⁶ O Ambrozijevem življenju in delu obstaja izjemno obširna bibliografija, zato navajamo le nekaj novejših del za orientacijo: A. DI BERARDINO - J. QUASTEN, *Patrologia III*, Casale 1983, 135-169; o odnosih med cesarjem in milanskim škofom po bitki pri Frigidu gl. J. MATTHEWS, *Western aristocracies and imperial court A.D. 364 - 425*, Oxford 1975, 247 sl.; LIPPOLD, *Theodosius I*, 907. O vprašanju Teodozijevega obiska Rima jeseni 394, ki ga omenja le ZOSIMUS 4,59. gl. PASCHOU v: ZOSIME II/2, 470-473.

¹⁷ O času in okoliščinah Teodozijeve smrti prim. MATTHEWS, *Western aristocracies*. 248; LIPPOLD, *Theodosius der Grosse*, 53.

Škof je cesarju pojasnil svoje ravnanje v času vojne in dosegel z njim spravo. V pismu je na dveh mestih meril na cesarjevo¹⁸ zmago z božjo pomočjo in obenem apeliral na cesarjevo prizanesljivost do nasprotnikov. V drugem pismu (epist. 62) se je milanski škof ponovno energično zavzel za pomilostitev Evgenijevih privržencev, ki so iskali azil v cerkvi. Da bi to dosegel, je nato poslal k Teodoziju v Oglej visokega uradnika ("tribunus et notarius") Janeza, nato pa je cesarja v Ogleju še sam obiskal. To srečanje je privedlo do popolne sprave med njima. Ob Ambrozijevem obisku je namreč cesar (tako kot že leta 390) pokleknil pred milanskega škofa in izjavil, da so ga v kritičnem trenutku vojne rešile škofove molitve.

Pismo, napisano pred tem srečanjem, prinaša (poleg prvo navedenega Klavdijanovega panegirika) edino konkretnjšo omembo dogodka iz časa, ko je bil cesar še živ. Iz kratke Ambrozijeve ocene in razlage dogodka je razvidno, da so krščanski sodobniki razumeli potek bitke z orkanskim vetrom kot poseg Boga, kot zanesljivo zmago nebeškega orožja nad neverniki. Ambrozij v pismu cesarju med drugim sporoča:

"Tvoja zmaga ti je bila prinešena, tako kot pri svetem Mojzesu, pri svetem Jozuetu, pri Samuelu in Davidu, na star način in s starodavnimi čudeži: ne s človeškim preudarkom, temveč z izlitem nebeške milosti."²¹ Oglejska epizoda srečanja med cesarjem in milanskim škofom, ki je sledila temu pismu, jasno kaže, da je dogodek kot dar božje milosti razumel tudi sam cesar.

V pogrebem govoru ("De obitu Theodosii"), ki ga je imel Ambrozij v navzočnosti mladoletnega cesarja Honorija in regenta Stilihona v Milanu 25. feb. 395, na štirideseti dan po cesarjevi smrti ("nos celebramus Theodosii quadagesimam", c. 3 in 4), se je škof dotaknil dogodkov v Alpah izpred pol leta in jih je osvetlil z nekaj pomembnimi podrobnostmi. Teodozijeva vojska se je zaradi tesnih prelazov in prateža ("locorum angustiis et impedimentis calorum") ob spustu v dolino nekoliko prepozno uredila v bojni red ("paulo serius in aciem descenderet"). Zaradi zamude je bil sovražnik pred spopadom v taktični prednosti. V kritičnem trenutku za svojo vojsko je Teodozij skočil s konja in ob vzkliku "Kje je Teodozijev Bog?" stopil pred kolono. S tem dejanjem je svoji vojski vlil poguma. To podrobno je lahko milanskemu škofu zaupal sam cesar ali nekdo iz njegove bližine, zato jo moremo oceniti kot avtentično. Upoštevati moramo, da je škof nastopil s govorom v čast pokojnemu cesarju pred najvišjimi državnimi veljaki, med katerimi so bili tudi udeleženci bitke pri Frigidu (na primer Stilih). Cesarjev vzklik je nekoliko prirejen svetoписemski citat (Ps. 113,10 oz. 115,2), s katerim so se Judje in kristjani v kritičnih trenutkih, ko jih je ogrožala poganska nevarnost, neposredno obračali na Boga.²³ V nadaljevanju je Ambrozij še enkrat poudaril božjo zaslugo za Teodozijevo zmago, ki ni bila dosežena s cesarjevo hrabrostjo, temveč z božjo pomočjo ("non suis viribus, sed domini auxilio"). Cesar po Ambrozijevem prepričanju ne bi mogel zmagati, če ne bi poklical na pomoč Njega, ki je pomočnik v bitki.

¹⁸ AMBROSIIUS, Epistula 61 (PL 16, 1186-1188). Ambrozij že v tem pismu meri na božjo pomoč pri Teodozijevi zmagi nad Evgenijem: (c. 1) "...coeleste auxilium pietati tuae adfore, quo Romanum imperium a barbari latronis immanitate et ab usurpatoris indigni solio vindicaret. (c. 3)... tantam in praeliis divini auxilii fuisse praesentiam, ut nulli vertices montium adventus tui cursum retardarent, non hostilia arma impedimentum aliquod afferrent."

¹⁹ PAULINUS, Vita Ambrosii 31,4-5 (ed. A.A.R. Bastiaensen, Milano 1975, 92 ss.). Ambrozij je pomilostitev za premagane, ki so se zatekali v cerkev ("ad tuitionem eorum qui ad ecclesiam confugerant, etiam ipse Aquileiam perrexit precandum pro eis") zlahka dosegel, kar biograf pojasnjuje z besedami: "...quia christianus imperator provolutus ad pedes sacerdotis testabatur meritis et orationibus eius se esse servatum." Prim. A. LIPPOLD, Theodosius d. Gr., 50; Isti, Theodosius I. 908.

²⁰ Epistula 62,4 (PL 16, 1188 C); F. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 499.

²¹ Avtor postavlja bitko pri Frigidu ob bok najbolj znanim vojaškim dogodkom iz zgodovine Izraelcev, v katerih se je na strani svojega ljudstva boril Bog. Cesarja Teodozija s tem postavi v rang velikih osebnosti iz zgodovine božjega ljudstva, ki so bile deležne posebnega božjega varstva. Ambrozijeve besede bi se mogle nanašati na naslednja mesta iz Stare zaveze: Druga Mojzesova knjiga 14 (prehod Izraelcev čez Rdeče morje); 17 (zmaga nad Amalečani); Jozuetova knjiga 3 (prehod čez Jordan); 6 (zavzetje Jerihe); 10-11 (osvajanje Palestine); Prva Samuelova knjiga 7 (Samuelova zmaga nad Filistejci); 17 (Davidova zmaga nad Goljatim); 30 (Davidova zmaga nad Amalečani).

²² De obitu Theodosii 7 (ed. O. Faller, CSEL 73, 1955, 375); gl. ŠAŠEL, Claustra I, št. 13 (s prevodom); PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 499. Prim. LIPPOLD, Theodosius d. Gr., 54.

²³ Prim. J. KRAŠOVEC - H. GROSS - H. REINELT, Psalmi, Celje 1989, 432 ss.; na omembe psalmskega verza naletimo večkrat v legendah o mučencih in drugih tekstih, ki govore o stiski in neposredni ogroženosti kristjanov zaradi preganjanja. Prim. Passio ss. Hermagorae et Fortunati 7 (R. BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode, Ljubljana 1986, 339).

²⁴ De obitu Theod. 23 (CSEL 73, 383): "Non enim potuisset vincere, nisi eum, qui certantes adjuvat, invocasset."

Nekoliko kasneje je Ambrozij v razlagi 36. psalma opisal čudežni veter kot največjo posebnost te bitke. Odlomek, ki prinaša opis tega pojava, se v prostem prevodu glasi:

"Kajti kopja se pogosto obračajo proti tistim, ki so jih zalučali. To se je zgodilo tudi v nedavni vojni ("proximo bello"). Neverniki in svetoskrunci so izzivali njega, ki je veroval v Boga, in si prizadevali, da bi mu odvzeli vladarsko oblast, gospodovim cerkvam pa so grozili z divjim preganjanjem. Nenadoma se je dvignil veter, ki je nevernikom zbijal ščite iz rok, njihova kopja in druge izstrelke pa je gnal nazaj proti grešnikovi vojski. Sovražnik je bil še daleč, toda ti že niso mogli vzdržati napada vetrov. Pokončali so jih njihovi lastni izstrelki, in kar je še slabše, hujše rane kot na njihovih telesih so bile na njihovem duhu. Upadel jim je pogum, saj so spoznali, da se bojuje proti njim Bog. Izzivaje so torej šli (v spopad); proti krščanskemu ljudstvu so iz tulca svojega srca jemali puščice, zastrupljene s hinavščino, vendar jih je njihova nevera vračala njim v glavo. Naposled so se prevarali sami med seboj in Gospod je razgnal zasedo, ki so jo bili postavili vernim. Tako ne le da niso mogli škodovati vernim, temveč so bili ob svojo pomoč in njihovo orožje je prešlo na nasprotnikovo stran."

Ambrozij je kot prvi izpostavil dva dogodka, ki sta prinesla odločitev na bojnem polju v Teodozijevo korist: orkanski veter in izdajo znotraj poganske vojske, s katero je mišljen prestop Arbitionove armadne skupine na Teodozijevo stran. Oba dogodka je razložil kot božji poseg. Pri tem je očitno zaradi večjega pomena in bolj jasno izražene božje volje postavil na prvo mesto orkanski veter. S tem je kronološko zaporedje obeh dogodkov obrnil (Arbition je z vojsko, ki je čakala v zasedi, prestopil na Teodozijevo stran pred odločilnim delom bitke, ko je privršal veter). Ambrozij tudi govori o grožnjah poganske strani katoliški cerkvi ("ecclesiis domini persecutionum saevā minitantes"), ki naj bi se nanašale, kot poroča njegov biograf Pavlin, prav na milansko cerkev.

V razlagi 43. psalma iz še nekoliko kasnejšega časa je milanski škof ponovno meril na težak in v prvem delu za Teodozija kritičen potek bitke, z mislijo, da Gospod tiste, ki gredo v zmagovito bitko, včasih za nekaj časa zapusti, zato da bi nato dosegli zmago z vero in da njihova predanost Bogu ne bi popustila.²⁷

3. Rufin iz Ogleja v Cerkvni zgodovini (11,33)²⁸ posreduje prvi sistematičen opis bitke, ki je za poznavanje njenega poteka ključnega pomena. Pri oceni Rufinovega poročila moramo upoštevati, da se je v času bitke avtor nahajal še na Vzhodu (v Jeruzalemu) in se je šele 398 ali 399 vrnil v Oglej, ki ga je bil zapustil četr stoletja pred tem (373).²⁹ Svoje pomembno delo, prevod Evzebijeve Cerkvne zgodovine z dodatkom v dveh knjigah za dobo "a temporibus Constantini post persecutionem usque ad obitum Theodosii Augusti" (kot sam pravi v sklepnem delu predgovora), je napisal neposredno po prvem Alarikovem vdoru v Italijo spomladi 402, torej v letih 402-403. Delo, ki ga je dokončal ob spodbudi oglejskega škofa Kromacija, je bilo v prvi vrsti namenjeno oglejski krščanski skupnosti. Gre za poročilo sodobnika, nastalo približno osem let po dogodku, vendar najbližje kraju dogajanja (36 milj od Akvileje),³¹ v družbeni sredini, ki je zaradi prostorske ter časovne bližine in zvez dogodek gotovo dobro poznala, zlasti če upoštevamo dejstvo, da se je Teodozij po bitki dalj časa zadrževal v mestu. Ker je bilo prizorišče bitke v bližini itinerarske ceste Aquileia - Emona, glavne prometne

²⁵ Explanatio psalmi 36,25 (ed. M. Petschenig, CSEL 64, 1919, 91); PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 498 sl. Prim. P. COURCELLE, Jugements de Rufin et de Saint Augustine sur les empereurs du IV^e siècle et la défaite suprême du paganisme, Revue des Études Anciennes 71, 1969, 100-130, zlasti 116; THELAMON, Païens et chrétiens, 320 (z datiranjem komentarja na 20. marec 395).

²⁶ Prim. PAULINUS, Vita Ambrosii 31,2 (Bastiaens 92): "Promiserat enim Arbogastes tunc comes et Flavianus praefectus Mediolaniano egredientes, cum victores reversi fuissent, stabulum se esse facturos in basilica ecclesiae Mediolanensis atque clericos sub armis probaturos." O obojestranskih grožnjah in polemikah med krščansko in pogansko stranjo v Italiji 394 prim. A. PIGANIOL, L'Empire chrétien, 292 sl.; MATTHEWS, Western aristocracies, 245 sl.

²⁷ AMBROSIUS, Explanatio Psalmi 43,32 (CSEL 104, 285); prim. THELAMON, Païens et chrétiens, 318.

²⁸ ŠAŠEL, Claustra I, št. 22; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 488-490. Odlično analizo Rufinovega poročila o bitki (zlasti njegove tendence) posreduje THELAMON, Païens et chrétiens, 311-322.

²⁹ DUVAL, Aquilée et la Palestine entre 370 et 420, AAAd 12, 1977, 263-322, zlasti 267; 280 ss.

³⁰ Prologus Rufini in libros historiarum Eusebii (ed. Th. Mommsen, GCS IX,2, 1908, 951-952); gl. THELAMON, Une oeuvre destinée à la communauté chrétienne d'Aquilée: l'Histoire ecclésiastique de Rufin, AAAd 22, 1982, 255-271; Ista, Rufin historien de son temps, AAAd 31, 1987, 41-59.

³¹ Itinerarium Antonini 128,6-7 (ANSI 77) navaja kot razdaljo "Aquileia civitas - Fluvius Frigidus" 36 milj, Itinerarium Burdigalense 559,11 - 560,2 (ANSI 78) kot razdaljo od Ogleja do tretje itinerarske postaje "mutatio Castra" (Ajdoščina) 35 milj. Gl. tudi ANSI 90 (Castra); 91 (Fluvius Frigidus); J. ŠAŠEL, Castra, RE Suppl. 12, 1970, 138-139.

povezave iz severne Italije v podonavski in balkanski prostor, je vsekakor možno, da je Rufin prizorišče spopada poznal iz avtopsije.³²

Rufin je prikazal bitko kot odločilen spopad med krščanstvom ("vera religio") in poganstvom ("errores"), v katerem odigra odločilno vlogo Bog, Teodozij in njegova vojska pa nastopajo le kot izvajalci božje volje.³³ Začetek spopada je že duhovna priprava nanj na obeh straneh: Teodozij je dal ponovno vprašati za napoved "božjega moža" Janeza iz Likopolis, na spopad se je pripravil s postom, molitvami, bedenjem, prošnjami pred relikvijami apostolov in mučencev,³⁴ skratka z "nebeškim orožjem", ki več zaleže kakor navadno orožje. Poganska stran (zlasti Evgenijev pretorijanski prefekt Nicomachus Flavianus) se je pripravljala z raznovrstnimi obredi žrtvovanja ("funestis victimis") in prerokovanjā ("inspicere exta pecudum et ex fibrarum praesentia...superstitiosus haec agente...Flaviano").³⁵ Rufin je dal spopadu bistveno večjo dimenzijo kot bi jo imela sama državljanska vojna, zanj je bil to odločilen spopad med krščanstvom in poganstvom. Tako razumevanje spopada je pripisal že samemu Teodoziju, ki naj bi mu po zmagi več kot tiranova smrt pomenila zmaga nad poganstvom ("religioso principi gloriosior victoria de frustratis opinionibus paganorum quam de tyranni interitu fuit"). Odločitev v spopadu ni padla šele na bojišču, pač pa že prej v nadzemski sferi. Ko se je Teodozij, oprt na pomoč prave vere ("verae religionis fretus auxilio"), pojavil z vojsko v alpskih soteskah ("Alpium fauces"), so se poganski bogovi ("daemones", po krščanskem gledanju zli duhovi oz. "hudiči"),³⁶ ki so jim zamam namenili toliko žrtev, zapodili v beg. Poganska stran je tako ostala brez duhovnega vodstva in s tem je bil izid spopada daljnoročno že odločen. Sledil je samomor prvega med duhovnimi voditelji poganske strani ("magistri horum et doctores errorum") Flavijana, ki je zaslužil tak konec bolj zaradi svoje zmotne vere ("pro errore") kot pa zato, ker je zagrešil zločin odpada od legitimnega cesarja ("pro crimine"). Armadna skupina v zasedi, ki jo je postavila poganska vojska "in superiore iugo", se je ob Teodozijevem prihodu predala legitimnemu cesarju.

Sledila je bitka. Glavnina poganske vojske je pričakala Teodozijevo vojsko ob vznožju gore ("in descensu montis"), nato se je vnel silovit spopad ("conflictus acerrimus") v globokih dolinah ("imis vallibus").³⁸ Bitka je bila nekaj časa neodločena, nato so začele Teodozijeve pomožne barbarske enote popuščati in so se končno zapodile v beg. To še ni pomenilo, da je Bog Teodozija zapustil, nasprotno, kritično stanje krščanske vojske zaradi poraza barbarskih oddelkov je imelo svoj globlji smisel: krščanska vojska ne more izbojevati zmage z barbari, temveč z božjo pomočjo. Potem, ko so ga zapustila "auxilia barbarorum", se je Teodozij obrnil kot običajno na božjo pomoč ("ad solita auxilia").

Sledi scena Teodozijeve prošnje Bogu na visoki skali, vidni s celotnega bojišča in obenem z razgledom po vsem bojišču. Cesar je odložil orožje in se v ponižnosti vrgel na tla pred božje obličje ("prostratus in conspectu dei"). V direktnem nagovoru Bogu je cesar neposredno prosil za božji poseg, za neke vrste božje prikazovanje (teofanijo), in je svojo usodo prepustil božji razsodbi. Prošnjo je zaključil s citatom iz psalmov (Ps. 113.10 oz. 115,2), ki so ga kristjani

³² Prim. A. JÜLICHER, Ein Wort zugunsten des Kirchenhistorikers Rufinus, Klio 14, 1914, 127-128; F.X. MURPHY, Rufinus of Aquileia (345-411). His Life and Works, Washington 1945, 171 (z domnevo, da je Rufin kraj spopada obiskal).

³³ THELAMON, Païens et chrétiens, 311 ss.; prim. tudi J. ZIEGLER, Zur religiösen Haltung der Gegenkaiser im 4. Jh. n. Chr., Frankfurter Althistorische Studien 4, 1970, 101 ss.

³⁴ Hist. eccl. 11,32-33 (Mommsen 1036/7); o Teodozijevem obisku cerkve sv. Janeza Krstnika v Hebdomu ("Pri sedmem miljniku", to je 7 milj od prestolnice) poroča SOZOMENUS, Hist. eccl. 7,24 (PG 67, 1489 C in vir št. 8) in za njim NICEPHORUS CALLISTUS, Hist. eccl. 12, 39 (PG 146, 881 C). Gl. STRAUB, Eugenius, RAC 6, 872 sl.; LIPPOLD, Theodosius I, 903 sl.; THELAMON, Païens et chrétiens, 266; 313 sl.

³⁵ Hist. eccl. 11,33 (1037); prim. STRAUB, Eugenius, 870; R. KLEIN, Symmachus. Eine tragische Gestalt des ausgehenden Heidentums, Darmstadt 1971, 51-56; THELAMON, Païens et chrétiens, 313.

³⁶ Rufin teh bogov ne imenuje; med bogovi, ki naj bi posebej ščitili pogansko stran, izstopata Jupiter (AUGUSTINUS, De civ. Dei 5,26; gl. št. 4) in Herkul (THEODORETUS, Hist. eccl. 5,24,4; NICEPHORUS CALLISTUS, Hist. eccl. 12,39; PG 146, 881 C; gl. vira št. 9 in 19), zaščitnika tetrahov kot zadnjih velikih preganjalcev krščanstva. Prim. STRAUB, Eugenius, 870; THELAMON, Païens et chrétiens, 317.

³⁷ O (Viriju Nikomahu) Flavijanu, pretorijanskem prefektu Italije in Evgenijevem konzulu leta 394, sicer duhovnem in intelektualnem voditelju poganske strani, gl. PLRE I, 347-349; prim. tudi ZIEGLER, Zur religiösen Haltung, 96 ss.; KLEIN, Symmachus, 51 ss.

³⁸ Rufinov opis prizorišča spopada, sicer zelo skop, ustreza geografski podobi prostora, moti le množinska oblika "v dolinah". Ne vemo, ali gre za avtorjevo napako, ali pa je hotel povedati, da je bitka potekala v dveh dolinah (pri Vrhpolju v soteski Bele in zatem v Vipavski dolini).

izgovarjali v kritičnih trenutkih ogroženosti od poganov.³⁹ Teodozijeve molitev pomeni pravzaprav nastop "božjega orožja"; cesar je nastopil v podobni vlogi kot svetnik, ki kot posrednik božje vsemoččnosti odloči izid bitke. Če je bila do tega trenutka bitka neodločena oziroma je poganska stran že zmagovala, pa je s posegom Boga v dogajanje postala krščanska stran nepremagljiva.

Molitve je imela takojšnje posledice v zemeljski in nebeški sferi. Na bojišču je dala poguma in bojnega poleta Teodozijevega poveljnikom ("hi qui aderant duces animantur ad caedem"). Med temi se je odlikoval zlasti Bakurij, cesarjev "comes" in "socius" (zavezniški kralj),⁴⁰ ki je prebil sovražne bojne vrste, uprizoril pravi pokol sovražne vojske in si skozi množico trupel utrl pot do uzurpatorja Evgenija. Sledil je dogodek v nebeški sferi, ki so ga pogani ("impii") komajda mogli dojeti. Po Teodozijevi molitvi se je dvignil silovit veter ("ventus ita vehemens... magna vi persistente vento"), ki je sovražne izstrelke obračal proti njim samim in je sovražno vojsko povsem onesposobil za boj.⁴¹ Bitka je dobila z neposrednim božjim posegom nove dimenzije, tako kot pred tem bitka z deževnim čudežem leta 174. Sovražnikom je upadel pogum ("fracto adversariorum animo seu potius divinitus repulso"), Arbogastovo junaštvo zaradi nasprotovanja Boga ("deo adverso") ni nič zaleglo. Evgenij je bil ujet in pred Teodozijem usmrčen, o ostalih dogodkih v zvezi z bitko pa Rufin ne poroča. Pač pa je avtor v zaključnih mislih pojasnil smisel bitke. Za pobožnega cesarja to ni bila le državljanska vojna, temveč predvsem verska vojna z odločilno zmago krščanstva nad poganstvom. Avtor je zaključil predstavitev bitke s težko razumljivo mislijo, s katero je utemeljil smiselnost propada poganske strani. Manjša kazen za prazen up in zgrešena prerokovanja poganov je njihova smrt kot pa bi bila sramota, če bi živeli dalje. Njihova smrt je torej zaslužena. Zmagovalec nad njimi Teodozij zgodovine, skupaj s pobožnimi cesarji dosegel zveličanje ("percepturus praemia meritorum").

Pri Rufinu je v ospredju izrazito verska dimenzija spopada, tako kot kasneje pri Oroziju. Ker je avtor opis bitke oblikoval v skladu z osrednjo idejo, je mnoge sicer običajne sestavine opisov bitk izpustil. Ne omenja datuma spopada, topografske oznake so pravilne, vendar se kraj spopada ne omenja. Cesarjeve molitve na visoki, z vseh strani vidni skali nad bojiščem ("in edita rupe"), je morda upodobljena po Mojzesovi prošnji Bogu med bitko Izraelcev proti Amalečanom.⁴² Avtor je vse dogajanje od prihoda Teodozija v Alpe do konca bitke združil v celoto, tako da iz njegove pripovedi ne dobimo vtisa, da gre za dvodneвно bitko. Vloga barbarskih federatov je skržena na najmanjšo možno mero. Od osebnosti nastopajo poleg Teodozija, ki izrazito izstopa, le Bakurij na Teodozijevi strani ter Flavijan in Arbogast na Evgenijevi strani. V delu, ki je nastalo v Ogleju in je bilo namenjeno v prvi vrsti oglejski krščanski skupnosti, so izraziti idejni poudarki razumljivi tudi spričo konfliktnih razmer v samem mestu in njegovi bližnji in daljni okolici okrog leta 400. Tudi drugi Rufinovi "oglejski" spisi odražajo polemiko proti poganstvu (pa tudi⁴³ proti Judom in heretikom), prav tako pridige škofa Kromacija, ki mu je Rufin delo posvetil. Doba po bitki pri Frigidu, v kateri je Rufin

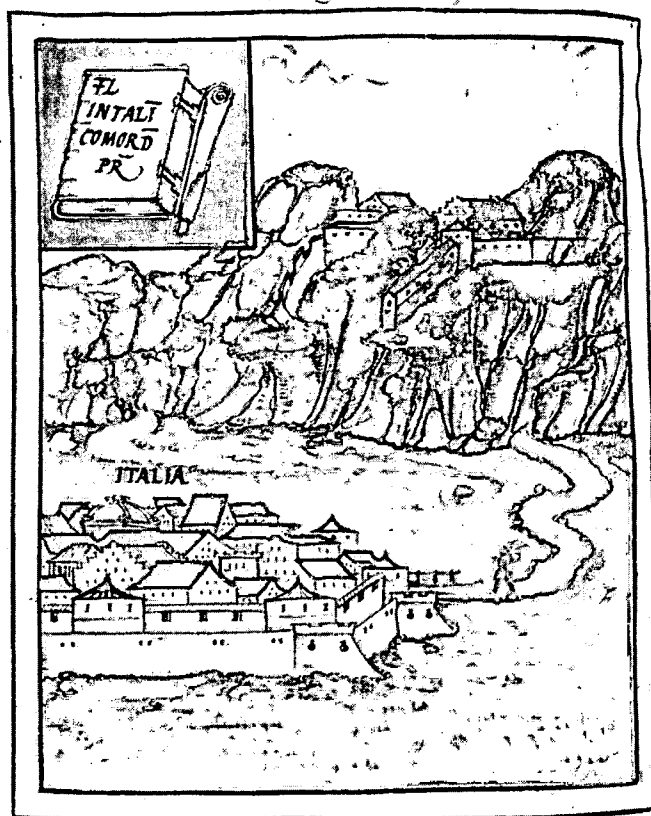
³⁹ Ker Ambrozijevo poročilo o tem, da je cesar v kritičnem trenutku stopil na čelo svoje vojske in izgovoril Ps. 115,2, izhaja iz časa neposredno po bitki, Rufinovo poročilo o Teodozijevi molitvi s končnim navajanjem istega psalma pa je vsaj osem let kasnejše, se postavlja vprašanje historičnosti tega dogodka, na katero ne moremo dati zanesljivega odgovora. Rufin je morda "preoblikoval" Teodozijevo nastop pred vojsko neposredno pred bitko v sceno molitve na skali; v tem primeru bi šlo za hagiografsko stilizacijo dogodka, ki ima pri Ambroziju dosti bolj skromno in stvarno zunanjo obliko. Vsekakor je možno, da je Teodozij pred odločilno fazo bitke resnično prosil Boga za pomoč, tako kot Juda Makebejec (Prva knjiga Makabejcev 7,40-42; Druga knjiga Makabejcev 15,21-24; prim. THELAMON, Paiens et chrétiens, 319). V tem primeru ostane kot predmet hagiografske stilizacije in spričo tega majhne vrednosti omemba kraja dogodka, visoke skale z razgledom čez bojišče. Starost lokalnega izročila iz Vrhpolja o skali, na kateri naj bi Teodozij molil, je neugotovljiva; po našem vedenju jo kot prvi omenja Valvasor (gl. op. 118 in sliko 2 na str. 21).

⁴⁰ O Bakuriju gl. PLRE I, 144 (kralj kavkaških Iberijcev, poleg Gota Gainasa in Alana Saula eden od poveljnikov barbarskih oddelkov Teodozijeve vojske, sicer tako kot Teodozij katolik); ZOSIMUS ga najprej (napačno) označuje kot Armenca (4,57,3), v nadaljevanju pa poroča, da je v bitki pri Frigidu padel (4,58,3). Prim. tudi THELAMON, Paiens et chrétiens, 93 ss.; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 463 ss.

⁴¹ Rufinovo opis orkanskega vetra je kratek, bistveno krajši kakor Ambrozijev, po katerem se je morda zgledoval (prim. THELAMON, Paiens et chrétiens, 320 sl.), in manj slikovit od Klavdijanovega. Avtor (tako kot pred njim Ambrozij) ne opisuje le fizičnih posledic vetra za sovražno stran, temveč omenja tudi padec morale v poganski vojski.

⁴² Druga Mojzesova knjiga 17,8-16; domnevo je izrazil DUVAL, L'éloge de Théodose dans la Cité de Dieu (V,26,1), Revue des Études Augustiniennes 4, 1966, 135-179 (zlasti 155); Isti, Aquilée sur la route (kot v op. 1), 271; prim. THELAMON, Paiens et chrétiens, 319.

⁴³ Prim. L. CRACCO RUGGINI, Il vescovo Cromazio e gli ebrei di Aquileia, AAAd 12, 1977, 353-381; Ista, Pagani, ebrei e cristiani: odio sociologico e odio teologico nel mondo antico, Settimane di studio del Centro Italiano di studi sull'alto

Comes Italiae.

Slika 1: »Tractus Italiae circa Alpes«, sistem zapornih zidov, kot ga shematično prikazuje rokopis dela »Notitia dignitatum occ. XXIV« (Šašel, *Claustra I*, št. 23; ilustracija, ki jo prinaša rokopis iz Bavarske državne knjižnice v Münchnu, povzema mo po publikaciji: P. Petru, *Zaton antike v Sloveniji*, Ljubljana 1976 na zadnji strani ovitka)

Sub dispositione viri spectabilis Comitis Italiae tractus Italiae circa Alpes.

pisal Cerkveno zgodovino, je v Ogleju in na območju oglejske Cerkve čas dokončnega obračuna s poganstvom, ki se je odražal v zapiranju poganskih templjev, njihovem rušenju ali uporabi v druge namene. Rufinove poudarke moremo razumeti kot odraz časa in avtorjeve življenjske poti. Idealizirana podoba cesarja Teodozija, avtorjeva zavzetost za pravoverno krščanstvo proti poganstvu, so značilnosti zgodnjega meništva in meniških spisov, ki jih je Rufin spoznal med dolgim bivanjem na Vzhodu in jih v zbirki "Historia monachorum" malo pred Cerkveno zgodovino objavil v Ogleju. Ignoriranje vloge Gotov v Teodozijevo vojski in v sami bitki je morda reakcija na strah in stisko, ki ju je pretrpel Oglej spomladi 402, ko so se v bližini mudili Alarihovi Goti. "Vire" za svoj opis bitke pri Frigidu je Rufin zajemal iz poznavanja dogodka med oglejskimi kristjani, morda v majhni meri iz Ambrozija,⁴⁶ upodobitev spopada z njegovo nadzemeljsko razsežnostjo pa ustreza duhovnosti vzhodnega meništva.

medioevo 26, 1980, 13-101 (zlasti 92 ss.); G. CUSCITO, La "societas christiana" ad Aquileia nel IV secolo, *AAAd* 29, 1987, 183-210; S. TAVANO, Tensioni culturali e religiose in Aquileia, *AAAd* 29, 1987, 211-245.

⁴⁴ Za današnji slovenski in vzhodnoalpski prostor prim. kratko R. BRATOŽ v kolektivnem delu: *Zgodovina cerkve na Slovenskem*. Celje 1991, 19 sl.

⁴⁵ Kot pravi Rufin v prologu k zgodovini (Prologus Rufini, Mommsen 951), naj bi v skladu s spodbudo oglejskega škofa Kromacija Cerkvena zgodovina služila kot "medicina", kot tolažba in pozaba ("oblivio... malorum") v času, ko so Goti vdrlji v Italijo in povzročili strahotno opustoženje ("quo diruptis Italiae claustris Alarico duce Gothorum se pestifer morbus infudit et agros armenta viros longe lateque vastavit"). Gl. J. ŠAŠEL, *Claustra I*, št. 21.

⁴⁶ THELAMON, *Païens et chrétiens*, 320.

Veliko zmago krščanstva nad poganstvom ob koncu Teodozijeve vlade je Rufin omenil tudi v "Zgodovini menihov", ne da bi izrecno omenjal bitko pri Frigidu.

4. Avguštinov prikaz bitke v Božji državi (De civitate Dei 5,26)⁴⁷ izhaja iz leta 415 (dobri dve desetletji po dogodku). Takrat sta izšli 4. in 5. knjiga tega monumentalnega dela v 22 knjigah, ki je izhajalo med leti 413 in 426.⁴⁹ Avguštinova vodilna ideja, da je namreč božja Previdnost tista, ki vodi človeštvo skozi njegovo zgodovino, je razvidna tudi v zadnjem (26.) poglavju pete knjige z naslovom "o veri in pobožnosti cesarja Teodozija".⁵⁰ Osrednja misel pri predstavitvi Teodozija kot krščanskega cesarja - le ta sledi prikazu Konstantina v 25. poglavju - je, da je Teodozij kot cesar vseskozi sledil ukazom božje volje. To je Avguštin pojasnil ob treh najbolj znanih dogodkih njegove vlade kot so vojna proti Maksimu, vojna proti Evgeniju in pokol v Solunu. Vojna proti Evgeniju je od teh primerov edina predstavljena nekoliko izčrpnje. Teodozij je tudi pred to vojno vprašal za svet asketa Janeza iz egiptovske puščave, moža svetniškega in preroškega slovesa ("Dei servus prophetandi spiritu praeditus"), ki mu je napovedal zmago. Proti Evgenijevi silni vojski ("robustissimus exercitus") se je vojskoval bolj z molitvijo kakor z bojem ("magis orando quam feriendo"), torej z "nebeškim orožjem", ki v vsakem primeru prinese zanesljivo zmago. Osrednji del poročila govori o orkanskem vetru, ki je odločil usodo bitke, ne da bi omenjal kraj ali čas dogodka. Avtor se kot edini od sodobnikov izrecno sklicuje na izjave vojakov, ki so se bitke udeležili na Evgenijevi strani ("milites nobis qui aderant rettulerunt"); le ti so mu povedali, kako jim je silen veter ("vehemens ventus"), ki je privršal z nasprotne strani, trgjal kopja iz rok in že zalučana obračal protj njim samim. Kot "vir", ki potrjuje božjo zaščito nad cesarjem, je Avguštin navedel Klavdijana,⁵¹ ne da bi upošteval, da se pri poganskem pesniku verzi nanašajo na Honorija in ne na Teodozija. Avguštin poroča tudi o dogodkih neposredno po Teodozijevi zmagi. Jupitrove kipe ("Iovis simulacra"), ki jih je dala poganska stran pred vojno postaviti in posvetiti "in Alpibus", je Teodozij odstranil, zlate strele na njih pa je blagohotno poklonil svojim slom, da so se iz njih norčevali. Cesar državljanske vojne ni zaključil tako kot Cina, Marij, Sula in njim podobni - le ti so že končano vojno "podaljšali" v maščevanje nad nasprotniki - temveč z amnestijo. Otroke v bitki (in ne od maščevalne roke) padlih sovražnikov, ki so se zatekli v cerkev,⁵² je pozval, naj postanejo kristjani, in je z njimi postopal s krščansko ljubeznijo. Ni jim odvzel imetja, njihove časti pa je še povečal. Cesar ni dovolil, da bi po koncu vojne kdorkoli občutil osebno sovraštvo.

Avguštinov opis bitke posreduje nekaj izvirnih podatkov. Avtor se sklicuje na priče dogodka, in sicer na tiste, ki so se bojevale na Evgenijevi strani. Omenja Jupitrove kipe v Alpah, kar kaže na to, da poganska stran ni opravljala verskih obredov in priprav na spopad le v Rimu in Milanu, kot poroča vrsta virov,⁵³ temveč tudi na alpskih zaporah kot braniku Italije, ki naj zaustavi krščanskega cesarja. Teodozijevo zelo prizanesljivo ravnanje z nasprotniki, za katero je bil zelo zaslužen milanski škof Ambrozij, potrjujeta tudi zakona o amnestiji, na katera se verjetno sklicuje Avguštin.

⁴⁷ Historia monachorum I (PL 21, 404 D - 405 A); "božji mož" Janez iz Likopolis je menihom, ki so ga obiskali, povedal naslednje: "... hoc tamen scire vos volo, quod hodierna die victoriae religiosi Principis Theodosii Alexandriae nuntiatæ sunt de Eugenio Tyranno."

⁴⁸ ŠAŠEL, Clastra I, št. 26; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 499-500.

⁴⁹ DI BERARDINO - QUASTEN, Patrologia III, 344.

⁵⁰ Gl. DUVAL, L'éloge de Théodose (kot v op. 42).

⁵¹ Avguštin je dva verza sestavil iz treh Klavdijanovih verzov (de III cons. Hon. 96-98): iz prve polovice verza 96 (O nimum dilecte Deo), iz druge polovice verza 97 (cui militat aether), medtem ko je verz 98 pustil neokrnjen (Et coniurati veniunt ad classica venti). Na ta način je iz verzov odstranil vlogo poganskega boga Eola, ki se omenja v dveh izpuščenih delih verzov ("cui fundit ab antris / Aeolus armatas hiemes"). Prim. STRAUB, Eugenius, 872.

⁵² Na podlagi gole omembe dogodka ne vemo, kje naj bi se to zgodilo oziroma ali gre tukaj za vsesplošen pojav. Ambrozijevo 62. pismo (Ep. 62,3; PL 16, 1188 B) in Pavlinov življenjepis milanskega škofa (Vita Ambrosii 31,4; gl. op. 19) dokumentirata take prizore v prestolnici Milanu. Otroci padlih Evgenijevih vojakov so se zatekli v cerkev zaradi njenega azilnega prava (prim. H. LANGENFELD, Christianisierungspolitik und Sklavengesetzgebung der römischen Kaiser von Konstantin bis Theodosius II, Antiquitas I,26, Bonn 1977, 107 ss.). Avguštinovo poročanje o splošni amnestiji potrjujeta zakona o amnestiji, ki ju je štiri oziroma pet mesecev po očetovi smrti (18. 5. 395 in 17. 6. 395) v duhu Teodozijeve uredbe izdal Honorij (Codex Theodosianus 15,14,11 in 12).

⁵³ STRAUB, Eugenius, 865-868; ZIEGLER, Zur religiösen Haltung, 96 ss.

⁵⁴ Zakona, ki ju je izdal Honorij (gl. op. 52) odrejata le povrnitev tistega dostojanstva, kot so ga prizadeti imeli "ante tyrannicum tempus", to je pred Evgenijevim nastopom ("statum priorem... statum veteris dignitatis"). Zakona ne predvidevata povišanja časti, kot sporoča Avguštin.

5. Najmlajši med sodobnimi opisovalci bitke pri Frigidu je bil hispanski prezbiter **Orozij**. V času svojega zadrževanja pri sv. Avguštinu v afriškem Hiponu je na njegovo spodbudo in v duhu njegove teologije v letih 415-417 napisal pomembno svetovno zgodovino v sedmih knjigah z naslovom "Historiae adversus paganos". V delu, ki sega od začetkov sveta do leta 416, je približno triindvajset let po bitki kot prvi po Rufinu predstavil dogodek v celoti.

Orozijev opis bitke prinaša v primerjavi s starejšimi poročili (zlasti Rufinovim) vrsto novosti. Avtor je še dosti bolj kot Rufin izpostavil vlogo cesarja Teodozija kot krščanskega vladarja s svetniškim načinom življenja. Pisec je uvodoma pravilno poudaril boljše strateško izhodišče Evgenijeve vojske pred bitko, obenem pa napačno meril na njeno večjo moč. Osrednji del opisa je namenjen Teodozijevi molitvi v kritičnih razmerah za njegovo vojsko. Ta molitev "in summis Alpihus" je združena s postom in bedenjem, kar omenja Rufin kot pripravo na vojno. Kot nov element v primerjavi z Rufinovim opisom Teodozijeve molitve na skali se omenja jok oz. "lacrimarum lacunae" kot tisti izraz cesarjeve ponižnosti pred božjo vsemogčnostjo, ki priključuje božjo pomoč ("pretium praesidii caelestis"). Teodozij stopi pred bralca kot vladar za asketsko držo in svetniškimi lastnostmi, ki priključuje božjo pomoč, nato pa sam z znamenjem križa ("signo crucis") začne zmagovito bitko. V nasledju Orozijeve pripovedi je imela prošnja Bogu dve neposredni posledici. Prva posledica ("prima salutis via") je bil prestop armadne skupine pod poveljstvom komesa Arbitiona, ki je čakala v zasedi ("praemissis callide insidiis ... circumpositis insidiis"), na Teodozijevo stran. Orozij je črpal tukaj iz nam neznanih virov, saj pred njim Arbitiona ne omenja noben ohranjeni vir.³⁵ Druga posledica Teodozijeve uslišane molitve je orkanski veter ("magnus ille et ineffabilis turbo ventorum... turbo continuus"), ki ga Orozij izmed vseh avtorjev opisuje najbolj izčrpno: njegov učinek na izstrelke s strani Teodozijeve vojske, ki jim je dal strahovit pospešek, nato učinek na vojakе sovražne vojske, ki jim je trgjal sčite, jih bil v obraz, jim razkrival nezaščiten telesa, kopja, ki so jih metali, pa obračal proti njim samim. Avtor ne daje nobenih topografskih ali siceršnjih podatkov v zvezi s potekom bitke, edini uporaben podatek ob opisu vetra je omemba padca morale v poganski vojski in njena predaja. Orozij kot prvi za Klavdijanom omenja Arbogastov samomor in kot prvi za Rufinom Evgenijevo usmrnitev. Opis bitke je Orozij zaključil s cinično opazko o vlogi Gotov. Državljska vojna ("bellum civile") se je končala s pomilostitvijo sovražne vojske in s smrtjo Evgenija in Arbogasta, če ne bi upoštevali deset tisoč padlih Gotov, ki jih je bil Teodozij poslal v prve vrste in jih je Arbogast pobil. Njihova smrt je bila za državo korist, njihov poraz je dejansko pomenil zmago.

Orozijev opis prinaša malo novih podatkov. Kot najvažnejšega moremo omeniti omembo vojaškega poveljnika zasede, ki je pred odločilnim drugim delom bitke prestopil na Teodozijevo stran. Avtor ne sporoča časa in kraja bitke in tako kot Rufin izpušča opis prvega dne. Topografske oznake so šablonske ("arta Alpihus latera atque inevitabiles transitus"). Pisec vnaša v primerjavi z Rufinom v pripoved še več elementov, ki so značilni za svetniške življenjepise. Naj jih navedemo: celonočna molitev z jokom, začetek zmagovite bitke z znamenjem križa, majhna krščanska vojska ("parva manus") na čudežen način premaga sovražno vojsko ("hostilis exercitus"), ki se po bitki vrže pred cesarjem na kolena. Slednji postopa s premaganci zelo prizanesljivo. Bistveni sestavini opisa bitke sta - tako kot v svetniških spisih - molitev in čudež kot rezultat božjega posega, stvarno dogajanje na bojišču je le bleda kulisa. Orozijev "dokument časa" moremo razumeti Orozijevo poročilo o Gotih. Le ti se označujejo kot Teodozijevi vojaki - cesar je bil po prvem dnevu bitke, ki se je končal s katastrofo gotških federatov, "destitutus suis" - vendar državi dejansko pomenijo zlo, zato je bila njihova smrt koristna. Orozij je začel pisati "Zgodovino" pet let po Alarihovem zavzetju Rima in leto potem, ko je pred Vandali zbežal iz rodne Galicije v Afriko. Medtem ko Rufin petnajst let prej pri opisu dogodka izraža predvsem svoje protipogansko razpoloženje, pa Orozij v sklepnem delu izpostavi predvsem svoje sovražstvo do barbarov. Pri Rufinu se sklepna misel, da so si nasprotniki smrt pravzaprav

³⁵ Historiae adversus paganos 7,35,13-19 (ed. K. Zangemeister, CSEL 5, 1882, 529-531); s slovenskim prevodom ŠAŠEL, Clastra I, št. 25, s francoskim PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 490-491, z nemškimi prev. in komentarjem A. LIPPOLD v: OROSIUS, Die antike Weltgeschichte in christlicher Sicht II, Zürich - München 1986, 207-209; 296 sl. O Oroziju in posebej njegovi zgodovini gl. uvod v omenjeno nemško izdajo (OROSIUS, Die antike Weltgeschichte... I, 1985, 5-57) in DI BERARDINO - QUASTEN, Patrologia III, 466-470 (obe deli z izčrpno bibliografijo).

³⁶ Arbitiona omenja med antičnimi viri le Orozij, kasneje pa od njega odvisni srednjeveški viri, samo epizodo s predajo zasede pa omenjajo tudi drugi avtorji (prim. vire 2 c, 3, 8). Gl. kratko PLRE I, 94 (Arbitio I).

zaslužili, nanaša na pogansko vojsko, pri Oroziju pa na Teodozijeve gotske zaveznike. Orozijev podatek o smrti deset tisoč Gotov je morda nekoliko pretiran, vendar v realnih okvirih, in se ujema s tem, kar sporoča Jordanes o gotski udeležbi v državljanski vojni leta 394.⁵⁷ Očitno je od več kot dvajset tisoč gotskih federatov v bitki pri Frigidu padla kar polovica vojščakov.

II. Poročila grških zgodovinarjev iz prve polovice 5. stol. in njihovih posnemovalcev do začetka 7. stoletja

6. Cerkevni zgodovinar **Filostorgij**, doma iz Kapadokije, je med leti 424 in 433 v Konstantinoplu, kjer je preživel večji del svojega življenja, napisal Cerkevno zgodovino v 12 knjigah za obdobje od 300 do 425. Filostorgijeva zgodovina, ki nadaljuje Evzebijevo monumentalno delo, je bila izrazito proarijanska (kot apologija arijanskega teologa Evnomija). Delo se je v izvorniku izgubilo. Patriarh Fotij je v drugi polovici 9. stoletja pripravil obsežne izvlečke iz Filostorgijeve Cerkevne zgodovine in avtorja tudi izčrpno predstavil (Bibliothèque, cod. 40).

Filostorgijev kratek prikaz vojne med Teodozijem in Evgenijem (hist. eccl. 11,2)⁵⁹ prinaša malo novosti. Avtor je bil kot arijanec do katolika Teodozija kritičen in mu ni pripisal posebnih zaslug za zmago, prav tako ni bil naklonjen poganski strani. Teodozij naj bi se polastil Alp s pomočjo izdaje (morda je mišljen Arbitionov prestop na Teodozijevo stran, morda iz pisanih virov neznan spopad na alpskih prelazih, zlasti na Hrušici). Sledila je krvava in po poteku neodločena bitka pri "Mrzli vodi" (Psychrôn hýdor). Filostorgij kot edini prevaja latinsko ime reke ("Frigidus"), ki se v sodobnih latinskih virih omenja le pri Klavdijanu. Zmaga, ki je "zasovražila tirana", je ovenčala zakonito cesarsko oblast. Čudežni veter se ne omenja. Evgenij je bil zajet in obglavljen, Arbogast pa je napravil samomor tako, da se je vrgel na meč (način samomora omenja pred njim le Klavdijan).

Filostorgijevo poročilo ni odvisno od nobenega predstavljenega latinskega vira. Verjetno temelji na pričevanju udeležencev bitke, s katerimi se je avtor lahko srečal v prestolnici, in od katerih je mogel zvedeti za ime reke. Kot arijanski zgodovinar, ki katoliku Teodoziju ni bil naklonjen, ni omenil čudežnega vetra kot (po prepričanju sodobnikov) dokaza za poseg Boga v korist katoliškega cesarja.

7. **Sokrat**, ki je opravljal v Konstantinoplu v času Teodozija II. laični intelektualni poklic ("scholasticus"), je leta 439 dokončal obsežno Cerkevno zgodovino za čas od Dioklecijanovega odstopa 305 do leta 439. To delo je izmed vseh nadaljevanj Evzebijeve Cerkevne zgodovine najboljše. Avtor je za 4. stol. črpal iz Rufinove Cerkevne zgodovine, "pa tudi iz drugih avtorjev in tako, da je zbiral podatke in poročila živih prič" (kot pravi sam v uvodu v drugo knjigo). Sokratov opis bitke pri Frigidu (Hist. eccl. 5,25) prinaša vrsto novosti in je bistveno vplival na opise dogodka pri kasnejših grških in deloma latinskih avtorjih. Posredujemo prevod celotnega opisa:

"Zbral je torej vojaške sile in svojega sina Honorija razglasil za avgusta, ko sta bila konzula on sam tretjič in Abundantij (393). Na deseti dan meseca januarja je vnovič hitro odrinil z vojsko proti Zahodu, potem ko je svoja sinova pustil kot cesarja v Konstantinoplu. Ko je šel na pohod proti Evgeniju, so mu sledili številni barbari onstran Donave, ker so se želeli skupaj z njim bojevati proti samozvancu. Nedolgo časa zatem je z mogočno vojsko prispel v Galijo (!). Tam se je (Evgenij) pripravljal na spopad in tudi on je imel vojsko več desettisoč mož. Prišlo je do bitke pri reki, ki se imenuje Frigid (Frigdos), in ki je

⁵⁷ JORDANES, *Getica* 145 (ed. Th. Mommsen, MGH AA 5/1, 1882, 96): "Defuncto ergo Aithanarico cunctus eius exercitus in servitio Theodosii imperatoris perdurans Romano se imperio subdens cum milite velut unum corpus effecit militiaque illa dudum sub Constantino principe foederatorum renovata et ipsi dicti sunt foederati. E quibus imperator contra Eugenium tyrannum, qui occiso Gratiano Gallias occupasset, plus quam viginti milia armorum fideles sibi et amicos intellegens secum duxit victoriaque de praedicto tyranno potius ultionem exegit." Prim. H. WOLFRAM, *Die Goten*. München 1990. 144 sl. in 423 op. 129.

⁵⁸ Edicije vira: PG 65, 459-624 in (tekstnokritična edicija): *Kirchengeschichte* (hg. J. Bidez), GCS 21, 1913, 1-150. O Filostorgiju gl. kratko QUASTEN, *Patrologia* II, 1980, 535-537 (s prevodom Fotijeve predstavitve Filostorgija in izčrpno lit.).

⁵⁹ GCS 21, 133; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 27 (s slov. prevodom): PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 491-492.

⁶⁰ O Sokratu gl. kratko QUASTEN, *Patrologia* II, 537-539 (z izčrpno lit.). Edicija: PG 67, 29-872 (navedeno mesto: 2,1; PG 67, 185 A).

⁶¹ PG 67, 652 B - 653 B; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 492-493; ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 29 (povzetek).

oddaljena.... Na tistem delu (bojišča), kjer so se Rimljani bojevali proti Rimljanom, je bil boj neodločen. Kjer pa so se bojevali za cesarja Teodozija barbarski zavezniki, je bila Evgenijeva stran dosti močnejša. Ko je cesar videl, da so barbari povsem potolčeni, ga je navdala silna bolečina. Vrgel se je na tla in klical Boga na pomoč. Njegova prošnja ni bila zavrnjena. Bakurija, ki je bil njegov poveljnik (stratelátes), je nenadoma navdal tak pogum, da je z vojaki prve bojne vrste pohitel na tisti del (bojišča), kjer so se barbari spustili v beg. Razbil je (sovražne) bojne vrste (phálaggas) in zapodil v beg tiste, ki so malo pred tem zasledovali (barbare). Pripetil se je tudi čudežen dogodek. Zapihal je silen veter. Ta je kopja, ki so jih zalučali Evgenijevi vojaki, obrnil proti njim samim, medtem ko so izstrelki nasprotnikov leteli vanje še z večjo silovitostjo. Toliko je namreč zalega cesarjeva molitev. Na ta način se je bojna sreča obrnila. Samozvanec je padel cesarju k nogam in ga prosil za življenje. Vendar so ga vojaki prav pred njegovimi nogami obglavili. To se je zgodilo na šesti dan meseca septembra, v letu Arkadijevega tretjega in Honorijevega drugega konzulata (394). Arbogast, povzročitelj tolikšnega zla, ki je dva dni na begu po bitki spoznal, da ne bo mogel ostati živ, se je prebodel z lastnim mečem."

Sokratovo poročilo vsebuje vrsto izvirmih potoz. Po Rufinu je prevzel opis Bakurijeve vloge v bitki in opis orkanskega vetra, morda tudi opis Evgenijevega konca (vendar ne v celoti, saj Sokrat kot prvi avtor poročja, da so Evgenija pri cesarjevih nogah obglavili Teodozijevi vojaki neodvisno od Teodozijeve volje). Ostali elementi poročila so izvorni, vzeti očitno iz nam neznanih virov in iz poročil živih prič dogodka. Sokrat kot prvi omenja točen kraj in čas spopada (6. sept. 394). Avtor ne omenja Alp, pač pa reko Frigidus, za katero sporoča tudi oddaljenost (najverjetneje od Akvileje - tekst je na tem mestu pokvarjen), potem ko je zagrešil hudo napako in prizorišče vojne prestavil v Galijo. Sokrat je zagrešil še eno večjo napako pri opisu dogodka: dvodnevno bitko je opisal kot enotno (istočasno) dejanje. Cesar naj bi med bitko, ko je bilo barbarsko krilo njegove armade poraženo, prosil za božjo pomoč. Iz starejših latinskih virov (Rufin, Orozij) vemo, da gre za časovno zaporedno dogajanje: prvega dne bitke so bili "barbari" (predvsem Goti) pri preboju sovražne zapore neuspešni in so imeli strahovite izgube, nato je cesar prosil božje pomoči, ki naj bi se pokazala v obliki uspešnega Bakurijevega preboja sovražne bojne vrste in zlasti z nastopom čudežnega vetra.

8. Sozomenos, Sokratov sodobnik, ki je tako kot Sokrat opravljal v prestolnici laični intelektualni poklic advokata ("scholasticus"), je med leti 439 in 450 napisal (kot nadaljevalec Evzebijja) Cerkveno zgodovino v devetih knjigah, v kateri zajema obdobje od 324 (Konstantinova zmaga nad Licinijem) do 439. Znatni deli Sozomenove Cerkvene zgodovine so prepisani ali povzeti po Sokratu, ponekod pa je avtor uporabljal druge vire. Bolj kot Sokrat je uporabljal zahodne vire, in bolj kot Sokrat je poudarjal vlogo meništva ter je⁶² v pripoved v skladu z duhovnostjo zgodnjega meništva vnašal raznovrstne legendarne motive.

Sozomenov opis bitke (Hjšt. eccl. 7,24,1-9) se od Sokratovega razen v uvodnem delu precej razlikuje. V prevodu se glasi:

"(1) Potem ko je pripravil vse, kar je za vojno potrebno, je Honorija, mlajšega sina, imenoval za cesarja, medtem ko je Arkadiju že pred tem dal cesarski naslov. Oba je pustil v Konstantinoplu, sam pa je z vojsko z Vzhoda pohitel proti Zahodu. Pridružila se mu je velika množica zaveznikov, barbarov (iz pokrajin) ob Donavi. (2) Ko je odšel iz Konstantinopla in je prišel do sedmega miljnika (hëbdomon mlilion), je počastil Boga v tisti cerkvi, ki jo je bil zgradil v čast Janeza Krstnika. Prosil je za srečen izid vojne zase, za vojsko in za vse Rimljane, in imenoval Krstnika za svojega zaveznika. Ko je opravil te molitve, je odrinil proti Italiji. (3) Prodril je do Alp in zajel prednje straže. Ko je vzdolž prelaza dospel do vrha in se je že začel spuščati navzdol, je zagledal pred sabo ravnino, polno konjenikov in pešcev, ne daleč od njih pa na vrhu gore v ozadju množico sovražnikov, ki so dotlej mirovali. (4) Ko pa so se njegove prednje vrste približale in spoprijele z vojaki na ravnici, se je razplamtel srdit boj z negotovim izidom, medtem ko se je glavčina vojske šele približevala. Preudaril je (cesar), da rešitev, kolikor je odvisna od človeške moči in razuma, ni več mogoča, saj so se oni, ki so bili za hrbtom, začeli spuščati z gorskega vrha. Z obrazom se je vrgel na tla in med jokom goreče molil. Bog ga je takoj uslišal, kot kaže potek dogodkov. (5) Poveljniki tistih, ki so zasedli vrhove gora, so (prek glasnikov) sporočili, da bodo postali njegovi zavezniki, če bodo mogli pri njem doseči (visoka) dostojanstva. (Cesar) je iskal papir in črnilo, vendar ju ni našel; tedaj je prijel pisalno desko, ki jo je slučajno imel nekdo iz spremstva, in (nanjo) napisal znamenja dostojanstva in vojaških časti, ki jih bodo imeli pri njem, če bodo izpolnili obljubo. Pod temi pogoji so se le ti pridružili cesarju. (6) Ko nobena stran ni popustila, temveč je na bojnem polju bitka potekala z neodločenim izidom, je sovražnikom v obraz udaril silovit veter, o kakršnem nismo še nikdar prej slišali. Razgal je njihove bojne vrste, kopja in sulice, ki so jih metali proti Rimljanom, je obrnil in pognal nazaj proti telesom tistih, ki so jih zalučali. Ščite

⁶² O avtorju gl. QUASTEN, *Patrologia* II, 539-541 (z izčrpnó lit.). Edicija: PG 67, 844-1630 ali (tekstnokritična izdaja) GCS 50, 1960 (J. Bidez - G.C. Hansen).

⁶³ PG 67, 1489 C - 1492; GCS 50, 337-338 (po tej izdaji PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 493-494); ŠAŠEL, *Claustra* I, št. 34 (prevod izbranih delov poročila in povzetek celote).

jim je trgjal iz rok in jih z nesnago in prahom vred kotalil proti njim. (7) Zdaj, ko niso več imeli orožja, so jih večino na mah pobili, druge, ki so se z begom za kratek čas rešili, pa so kmalu zajeli. Evgenij se je cesarju vrgel k nogam in ga prosil za življenje. Ko ga je prosil, mu je neki vojak odsekal glavo. Arbogast, ki je zbežal, se je po bitki sam pokončal. (8) Govori se tudi, da naj bi v istem času kot je tekla bitka, v božji hiši v Hebdomu, v kateri je cesar pred pohodom na vojno molil, hudič nekega obsedenca dvignil kvišku. Le-ta je Janeza Krstnika ozmerjal, češ da je bil obglavljen, in med psovanjem je zavpil: 'Ti zmaguješ nad menoj in (ti) prežiš na mojo vojsko!' Navzoči, ki so se, kar je razumljivo, silno zanimali za to vojno, da bi kaj novega slišali ali brali, so si zaprepaščeni zabeležili datum (dogodka). Nedolgo zatem so tisti, ki so se bitke udeležili, potrdili, da je le ta potekala na isti dan. Pripoveduje se, da so se te stvari tako zgodile.

Sozomenov opis vojne med Teodozijem in Evgenijem je dragocen zato, ker nam najbolj podrobno slika prestop Arbitionove armadne skupine na Teodozijevo stran, dogodek, ki ga latinski sodobni viri (Rufin in Orozij) prav kratko omenjajo. Pripoved o motivih za prestop in o poteku razgovorov je legendarno obarvana. Z ozirom na to, da se avtor sklicuje na udeležence bitke pri Frigidu na Teodozijevi strani, je vsekakor verjetno, da bistveni del pripovedi o prestopu (pogajanja, Teodozijeve obljuba) ustreza resnici. Epizoda v Hebdomu, s katero Sozomen zaključuje opis vojnih dogodkov, kaže na to, da je bil avtor pod vplivom sodobne hagiografske književnosti.

9. Teodoret iz Kira v bližini Antiohije je v letih 449-450, v času pregnanstva v Apameji, napisal obsežno Cerkevno zgodovino za obdobje od 323 (začetek arianizma) do 428. Delo, napisano z močnimi apologetskimi in protiheretičnimi tendencami (zlasti proti arianizmu), temelji na Sokratu, Sozomenu in Rufinu, prinaša pa tudi vrsto novih podatkov.⁶⁴ Teodoret, avtor zbirke življenjepisov menihov iz sirijske puščave (*Historia religiosa*), je bil še bolj kot Sozomen pod vplivom hagiografske književnosti, kar odraža tudi njegov opis bitke pri Frigidu. V prevodu se opis (*Hist. eccl.* 5,24,1-17) glasi:

"(1) Na ta način je prepobožni cesar vzpostavil mir v cerkvah. Še prej kot je nastopil mir, je ob novicah o Valentinijanovi smrti in Evgenijevi uzurpaciji odšel z vojsko v Evropo. (2) V tistem času je živel v Egiptu neki Janez, ki je imel v časteh asketsko življenje. Deležen je bil duhovne milosti in tistim, ki so ga povprašali, je napovedal mnoge stvari v prihodnosti. K temu je poslal bogaljubeči cesar, da bi izvedel, ali naj se vojskuje proti samozavancema. Cesarju je napovedal, da bo v prvi vojni zmagal brez prelivanja krvi, v drugi pa bo zmagal šele po zelo krvavi bitki. (3) S tem upanjem je cesar šel na vojno, pobil v bitki številne sovražnike, vendar izgubil številne barbare, svoje zaveznike. Poveljniki, ki so bili mnenja, da je pod orožjem premalo vojakov, so svetovali, da bi ustavili vojno, nato pa bi z nastopom pomladi zbrali vojsko, s katero bi sovražnike presegali po številu. Prepobožni cesar tega predloga ni sprejel. (4) Dejal je, da se ne sme dopustiti, da bi se Odrešenikovemu križu očitala tolikšna slabost, Herkulovi podobi pa priznala takšna moč. 'Kajti križ je vodnik te vojske, sovražne pa ona (podoba).' S takšno vdano vero je izrekel te besede. Ker je bila vojska, ki mu je preostala, maloštevilna in brez pravega poguma, si je poiskal kapelico na vrhu gore, kjer je bil vojaški tabor, in vso noč prebil tako, da je ponižno molil h Gospodu vsega. (5) Ob petelinjem petju pa je njegovega duha premagal spanec. Ko je ležal na steptanih tleh, se mu je zdelo, da vidi dva moža, odeta v bela oblačila, ki jezdit na bleščeče belih konjih in mu zapovedujeta, naj bo pogumen, naj prežene strah, in naj ob zori oboroži in uredi vojsko v bojni red. Povedala sta mu, da sta bila poslana kot zavetnika in pomočnika (*epikouroi kai prómachoi*). (6) Eden se je predstavil za Janeza Evangelista, drugi za apostola Filipa. Po tem videnju cesar ni nehal moliti, temveč se je molitvi posvetil s še večjo gorečnostjo. (7) Isto videnje je imel tudi neki vojak, ki je to razodel svojemu stotniku (*lochagós*); ta je (novico) posredoval tribunu (*chiliárchos*), tribun je to (novico) prenesel generalu (*strategós*). General, ki je menil, da to naznanja nekaj novega, je novico sporočil cesarju. (8) On pa je dejal: 'Tale (vojak) tega ni videl zaradi mene, kajti jaz (sam) neomajno zaupam tistima, ki sta mi obljubila zmago. Da pa ne bi kdo mislil, da sem si videnje izmislil, ker si želim bitke, je On, ki je Varuh moje cesarske oblasti, naklonil to (videnje) tudi temu (vojaku), da bi postal verodostojen pričevalec mojih besed. Kajti skupni Gospod je kot prvemu razodel to videnje meni. (9) Opustimo torej strah in sledimo zavetnikoma in vojskovodjema (*prómachois kai polemárchois*). Nihče naj ne misli, da je zmaga odvisna od množice vojakov, temveč naj vsak upošteva moč tistih, ki poveljujejo.' S temi besedami je nagovoril vojake, in ko jim je vлил poguma, so se spustili z vrha gore. (10) Samozvaneč, ki je od daleč videl, da se (sovražni) vojaki pripravljajo na boj, je oborožil svojo vojsko in jo razporedil v bojni red. Sam pa je ostal na nekem griču; dejal je, da si cesar želi umreti in da se pripravlja na boj (z namenom), da bi se rešil tega življenja. Poveljnikom je ukazal, naj ga živega in v okovih privedejo predenj.

(11) Že sta si vojski pripravljene na boj stali nasproti in pokazalo se je, da je bila sovražna vojska velikokrat večja, vojska, ki se je borila za cesarja, pa se je kajpada dala zlahka prešteti. Ko so se z ene in z druge strani vsuli izstrelki, so se uresničile obljube zaščitnikov v boju (*prómachoi*). (12) Kajti proti sovražnikom se je dvignil silen veter, ki je njihove puščice, kopja in druge izstrelke obračal nazaj, tako da

⁶⁴ Edicija: PG 82, 882-1280 oz. (tekstnokritična) GCS 19, 1954 (L. Parmentier - F. Scheidweiler). O avtorju gl. QUASTEN, *Patrologia II*, 541-559, zlasti 555 sl. (z izčrpnno lit.).

⁶⁵ GCS 19, 324-327 oz. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 494-496; z latinskim prevodom v PG 82, 1249 D - 1253 C; ŠAŠEL, *Claustra I*, št. 33 (povzetek s prevodom *Hist. eccl.* 5,24,4).

so bili vsi ti izstrelki brez haska, saj cesarjevi vojski niso mogli škodovati niti težko oboroženi pešci, niti lokostrelci, niti lahko oboroženi vojaki. (13) V obraz jim je nosilo oblake prahu, da so morali zapirati oči in varovati svoje ogrožene zenice. Cesarjevi vojaki, ki jih ta vihar ni prav nič prizadel, so neustrašeno pobijali sovražnike. (14) Ko so ti videli, kaj se dogaja, in ko so spoznali poseg božje pomoči, so odvrgli orožje in cesarja prosili, da bi jim izkazal usmiljenje. Ta jim je odpustil in naklonil milost, vendar jim je ukazal, naj nemudoma privedejo samozvanca. Stekli so in se povzpeli na grič, kjer se je oni mudil, ne da bi vedel, kaj se je medtem zgodilo. (15) Ko je videl, da so brez sape in s težkim dihanjem izdajajo (svoje) hitenje, je mislil, da mu sporočajo zmago; vprašal jih je, ali vodijo s seboj tudi zvezanega Teodozija, kot je bil naročil. Odgovorili so mu: 'Ne vodimo njega k tebi, temveč tebe odvedemo k njemu. Tako je namreč sklenil Vsemogočni.' (16) Po teh besedah so ga potegnili s prestola, mu nadeli okove in ga odvedli. Kot ujetnika so odvlekli njega, ki se je še malo pred tem oholo postavljal. Cesar ga je spomnil na krivice, ki jih je storil Valentinijanu, na nezakonito tiransko oblast in na vojno proti zakoniti cesarski oblasti. (17) Zasmehoval je Herkulovo podobo in prazen pogum, ki je od nje izhajal. Nato je izrekel sodbo, pravično in v skladu z zakonom o kaznovanju. Tako mogočen je bil (cesar) v miru in v vojni, ker je vedno prosil božje pomoči in jo vselej tudi prejel."

Teodoretov opis bitke je z ozirom na čas in kraj nastanka in z ozirom na avtorjevo izrazito tendenco manjše izpovedne vrednosti kot opisa obeh starejših sodobnikov iz prestolnice. Teodoret ne omenja ne časa ne kraja spopada, celo Alpe se ne omenjajo. Elementi božje navzočnosti so vseskozi v ospredju do take mere, kot da bi imeli pred seboj hagiografsko in ne zgodovinsko pripoved. Napoved Janeza iz Likopolis je podana v bolj precizni obliki: svetnik ni samo napovedal cesarju zmage v vojni, temveč naj bi tudi sporočil, da bo ta zmaga dosti bolj krvava kot v prvi vojni. Prvi, za Teodozija neuspešen dan bitke, je prikazan kot ločen del vojne, v kateri je cesar sicer pokončal veliko sovražnikov, vendar izgubil veliko barbarskih pomožnih enot. Teodoret kot edini poroča, da so zatem poveljniki Teodoziju svetovali, naj se umakne in pripravi na vojni pohod prihodnje leto. Cesar, ki naj bi bil prepričan v božjo pomoč, naj bi predlog odbil z utemeljitvijo, češ da se križ, v čigar imenu se bojuje, ne bo niti za trenutek uklonil Herkulovi podobi. Spričo takšne utemeljitve se zdi poročilo o posvetu vprašljivo, čeprav ga nekateri ocenjujejo kot enega redkih avtentičnih delov Teodoretovega opisa. Teodozijevo nočno molitev, ki jo omenjata Sokrat in Sozomen, je Teodoret postavil v molilnico ("oikískon euktéion") v taboru vrhu gore. Ker molilnico omenja med zgodnjimi viri samo on, ne moremo te omembe šteti kot dokaz za obstoj molilnice (kapele) na Hrušici, tudi zato ne, ker se je Teodozij tedaj nahajal v bližini bojišča.⁶⁷ Teodozijeve sanjske vizije spominja na nadnaravne sanje kot božje naznanilo človeku v nekem kritičnem trenutku. Sanjska videnja nastopajo večkrat v Bibliji in v hagiografski književnosti, omenjajo se v poganski književnosti, v 4. stoletju pa pri cesarjih pred odločilnimi bitkami s pogansko vojsko. Posebnost te sanjske vizije je, da v njej ne nastopa Bog, temveč "nebeška jezdeca" angelskih lastnosti, in da ima kot potrditev božje pomoči isto vizijo še neki neimenovani Teodozijev vojak. Te sanje moremo označiti kot hagiografski element v zgodovinski pripovedi, katerega historičnost je sporna. Če upoštevamo dejstvo, da so s podobnimi videnji - dejanskimi ali izmišljenimi - vojskovodje v antiki skušali dvigniti moralno svoje vojske pred odločilnim spopadom, kot nam poroča Frontin, Teodoretovega poročila ne moremo a priori označiti za golo izmišljotino. Neresljivo ostane le vprašanje, od kod bi lahko zvedel za Teodozijeve sanje pred odločilno bitko avtor iz Sirije več kot pol stoletja kasneje.

Teodozijeve sanjske vizije, ki jo omenja med viri iz 5. stol. samo Teodoret, je prek Kasiodorove latinske priredbe cerkvene zgodovine Teodorja Lektorja z začetka 6. stol. - le-ta prinaša povzetke iz predstavljenih cerkvenih zgodovin 5. stol. - prešla v zahodno srednjeveško historiografijo (Landolfus, Frutolf, Dandulus), prav tako je vplivala na predstave bizantinskih zgodovinarjev (Kedrenos, Nikephoros Kallistos).

Na elemente hagiografske stilizacije naletimo tudi pri samem prikazu bitke: Evgenijeve vojska je močnejša, ima ugodnejši bojni razpored in v zmago prepričani Evgenij, ki med bitko sedi na prestolu na vzpetini (tako kot Kserkses med bitko pri Salamini), ukaže svojim, naj

⁶⁶ SEECK - VEITH, Die Schlacht am Frigidus, 465; LIPPOLD, Theodosius I, 906.

⁶⁷ Prim. nazadnje VUGA, Bitka ob reki Frigidus (kot v op. 2), 53.

⁶⁸ Prim. Prva Mojzesova knjiga 15,12-16; 20,3; 28,10-15; 37,5 ss; 40,5; Prva Samuelova knjiga 3,3 ss; Prva knjiga kraljev 3,5 ss; Danijel 4 in 7; Druga knjiga Makabejcev 15,12-17. A. BRASSEUR, Le songe de Théodose le Grand, Latomus 2, 1938, 190-195, opozarja na podobno vlogo Dioskurov kot nebeških jezdecov in pomočnikov v bitki v poganskih predstavah. "Prikazovanja" Dioskurov neposredno pred bitko so služila dvigu morale v vojski; prim. FRONTINUS, Strategematon 1,11,8-9 (ed. C.E. Bennett, LCL, 74). O prikazovanjih cesarjev Konstantina in Licinija gl. op. 137.

Teodozija ujamejo in privedejo k njemu. Opis orkanskega vetra ima pri Teodoretu nov element: veter naj bi dvignil prah, ki naj bi sovražno vojsko bil v oči in jo s tem onesposobil. Pomen oblaka prahu se zdi pretiran, saj v primeru Vipavske doline ne gre za puščavsko ali peščeno območje, kakršnega je avtor poznal iz svoje dežele. Sklepni del bitke z Evgenijevo aretacijo je prav tako prikazan v duhu hagiografske književnosti. Teodozijevega zmaga je zmaga krščanskega Boga nad Herkulom, prepobožni (pistótatos) cesar je spričo svoje bogaboječje drže vedno znova deležen božje zaščite.

10. Zosim, visok uradnik (comes, advocatus fisci) poganskega prepričanja iz časa cesarja Anastazija (498-518), je v svoji "Novejši zgodovini" posredoval pogansko videnje dogodka, ki se od vseh doslej obravnavanih razlag krščanskih avtorjev bistveno razlikuje. Zosimova zgodovina je v večjem delu skoraj dobesedno prepisana po neoplatoniku Evnapiju iz Sard (345-420). Fotij namreč pripoveduje, da posreduje Zosim le nekoliko skrajšano verzijo Evnapijevega dela z naslovom "Hypomnēmata historiká" v 14 knjigah (za čas 270-404, torej tudi za dogodka 394),⁶⁹ zato bi z ozirom na čas nastanka predloge ta vir lahko uvrstili na prvo mesto med grškimi viri (pred Filostorgijem). Zosim nam torej približno eno stoletje po bitki pri Frigidu posreduje poročilo sodobnika dogodka, ki je bil edini med poročevalci odkrit pogan in kot tak izrazito nenaklonjen cesarju Teodoziju. Ker gre za zelo pomembno poročilo, ga v prevodu posredujemo v celoti.

"(1) Potem ko je uredil te stvari, je svojega mlajšega sina Honorija vzel s seboj na pohod, prešel z veliko naglico vse vmes ležeče dežele, se polastil prehodov čez Alpe in se pojavil popolnoma nepričakovano pred sovražnikom. (2) Evgenija je z nenadnim prihodom silno prestrašil. Ker je ocenil kot bolj primerno, da pošlje nad sovražnike barbarske enote in da najprej le te izpostavi nevarnosti, je ukazal Gainu, naj gre v napad z ljudstvi, ki so mu podložna, sledijo pa naj mu ostali poveljniki, ki so poveljevali barbarskim oddelkom, sestavljenim iz konjenikov, lokostrelcev na konjih in pešcev. (3) Ko jim je prišel nasproti Evgenij s celotno vojsko in sta armadi trčili druga ob drugo, je v trenutku, ko je potekala bitka, nastopil tak sončni mrk, da se je dolgo časa zdelo, kot da je padla noč. Vojski, ki sta na ta način bojevali nočno bitko, sta uprizorili tak pokol, da je še istega dne doletela smrt večji del Teodozijevih zaveznikov, od poveljnikov pa Bakurija, ki se je s svojimi najbolj hrabro pognal v nevarnosti. Drugi (poveljniki) so se s preostalimi (možmi) iznenada pognali v beg. (4) Ko je padla noč in sta se vojski ponovno uredili, je Evgenij, navdušen zaradi zmage, razdelil najbolj zaslužnim darila, vojakom pa je dovolil, da so se pogostili, saj je menil, da po tako težkih izgubah nadaljevanje vojne ni več mogoče. Ti so se še vedno gostili, ko je cesar Teodozij videl, da se bo kmalu pričelo daniti. Z vsvo vojsko je planil nad sovražnike, ki so še spali, in jih pobijal, ne da bi se ti sploh zavedali, kaj se dogaja. (5) Prodrl je celo do Evgenijevega šotora in pri tem pobil veliko število njegovih spremljevalcev. Nekateri, ki jih je strah vrgel iz spanja, so se zapodili v beg in so bili zajeti. Med njimi je bil tudi sam Evgenij, ki so ga zgrabili, mu odsekali glavo, jo natakili na dolg kol in jo nosili po taboru. Kazali so jo tistim, ki so še vztrajali na njegovi strani in jim dopovedovali, naj sedaj, kot se za Rimljane spodobijo, prestopijo na cesarjevo stran, kajti samozvaneec je pokončan. (6) Vsi, ki so ostali živi po zmagoviti bitki, so planili k cesarju, ga oklicali za avgusta in ga prosili odpuščanja za svoja krivična dejanja. Cesar jim je rad odpustil. Arbogast, ki je menil, da pri cesarju ne bo našel milosti, se je zatekel v najbolj nepreahodno gorovje. Ko je spoznal, da njegovi zasledovalci preiskujejo vsak kotiček, se je vrgel na meč; raje je šel v prostovoljno smrt kot pa da bi padel sovražnikom v roke."

Evnapijev opis bitke, ki ga posreduje Zosim, se od vseh dosedanjih precej razlikuje. Predvsem je vpadljiva popolna odsotnost religioznih elementov. Ne na Evgenijevi, ne na Teodozijevi strani bogovi ne nastopajo, vojna med Teodozijem in Evgenijem je opisana kot običajna državljanska in ne verska vojna, verska pripadnost ene in druge strani se pri opisu vojne sploh ne omenja. Pisec za poraz v sami bitki sicer bolj uspešne Evgenijeve vojske krivi Evgenija, njegovo naivnost, neizkušenost in neprevidnost po prvem uspešnem dnevu bitke. Kot neobičajen element, ki bitko spremlja, ne nastopa pa v korist ali škodo nobene od bojujočih se strani, nastopa pri Evnapiju-Zosimu sončni mrk. V obliki, v kakršni se omenja, je že spričo celodnevnega trajanja brez dvoma napačen element Evnapijeve pripovedi. Postavlja se

⁶⁹ PHOTIOS, Bibliothēke, Cod. 98; gl. PASCHOUD v: ZOSIME I (Paris 1971), IX-XI (izvirnik in franc. prevod). O Evnapiju kot zgodovinarju prim. R.C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire* Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus, I (Liverpool 1981), 1-26; 97-106; II (1983), 1-150 (edicijski fragmentov s komentarjem).

⁷⁰ Historia nea 4.58. Temeljno edicijo in komentar je pripravil PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 327-328 in 466-468. ŠAŠEL, *Claustra I*, št. 32 (povzetek); gl. tudi ZOSIMOS, *Neue Geschichte. übersetzt und eingeleitet von O. VEH, erläutert von S. REBENICH*, Stuttgart 1990, 205 sl. in 355 sl. Kratko o Zosimu in njegovem delu tudi R. BRATOŽ, ZČ 46, 1992, 267-270 (predstavitev navedene nemške izdaje Zosima).

⁷¹ Časovno najbližji in v virih dokazani je sončni mrk 20. nov. 393 (Fasti Vindobonenses priores 520, z napačnim datumom 27. okt.; Mommsen, *Chronica minora I*, 298; MARCELLINUS COMES, *Chron. a. 393* (brez datuma); *Chron. min. II*, 63). Ta mrk je bil gotovo viden v Konstantinoplu. Prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 476-477.



Slika 2: Valvasorjeva grafična upodobitev bitke pri Frigidu (J. V. Valvasor, *Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach-Nürnberg* 1689, IV. Band, str. 207 (Buch XIV, Cap 16)): Vir avtorjevega navdiha je Rufin, ki omenja Teodozijevo molitev na visoki skali. Iz Valvasorjeve postavitve bitke na Kranjsko in upodobitve vipavskega gradu v ozadju je razvidno, da je avtor domneval kot kraj odločilne bitke ravnico med Vrhpoljem in Dupljem, čeprav teh krajev pri samem opisu bitke ne omenja

vprašanje, ali je poganski avtor orkanski veter, "nadnaravni" vremenski pojav v korist Teodozijeve vojske, ki so ga kristjani razumeli kot poseg Boga, samo nadomestil z drugim pojavom, ki mu je bil bližji in je bil po učinku "nevtralen". Pri tem je Zosim naravni pojav postavil na prvi dan bitke, medtem ko v izročilu krščanskih avtorjev orkanski veter nastopa na drugi odločilni dan bitke. Možno je, da se Evnapij-Zosimova omemba dnevne zamračitve nanaša na zatemnitev ozračja ob nastopu vetra, kar bi Evnapij lahko izvedel iz pripovedovanja udeležencev bitke.⁷² Sodbo o tem, do kakšne mere Evnapij-Zosimova pripoved lahko ustreza resnici, lahko da v tem primeru le vremenoslovec.

Evnapij-Zosimova pripoved prinaša še nekaj zanimivih podatkov, ki so v posameznih primerih podobni onim pri krščanskih avtorjih, spet drugič pa se od njih razlikujejo. Avtor kot edini poleg kronista Marcelina iz 6. st^l. (gl. št. 13 d) napačno poroča, da je Teodozij vzel s seboj na pohod mlajšega sina Honorija. Teodozijev pohod opisuje kot izredno hiter in omenja presenečenje na Evgenijevi strani, kar prav tako ne ustreza resnici. Teodozijev prihod ni bil tako hiter, da se Evgenijeva vojska nanj ne bi mogla pripraviti.⁷⁴ V nadaljevanju se ne omenjata kraj

⁷² Prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 487 (Addendum).

⁷³ Gl. k temu PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 466 sl. (op. 210).

⁷⁴ Teodozij je šel na pohod v drugi polovici maja 394 (ne že v začetku januarja, kot poroča SOCRATES, *Hist. eccl.* 5.25, vir 7), torej je bil z vojsko na poti dobre tri mesece. Teodozijev pohod proti Magnu Maksimu 388 je bil hitrejši: cesar je bil ob koncu aprila še v Solunu, 21. junija še v Skupih, dobra dva meseca kasneje, 28. avgusta, pa je že zajel in usmrtil nasprotnika pred Oglejem; prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 442 sl.. Evgenij je odšel z vojsko iz Milana proti alpskim zaporam pred 1. avgustom (AMBROSIUS, *Epist.* 61.2; PL 16, 1186-1187).

ali datum bitke, prav tako ne zveemo nič o velikosti armad ali številu padlih. Federatska vojska na Teodozijevi strani se označuje le generično ("barbari") ali po poveljnikih (Gainas, Bacurius) ter po oborožitvi (konjeniki, pešci, "hippotoxotai", lokostrelci na konjih, s čimer so morda mišljeni Alani ali Huni). Evnapij-Zosim tudi edini daje smiselno razlago Evgenijevega takojšnjega obglavljenja še med bitko: njegovo glavo so na dolgem drogu kazali preostali sovražni vojski, da bi le ta čimprej položila orožje, ker je z uzurpatorjevo smrtjo državljanska vojna izgubila vsak smisel. Poročilo samo se zdi avtentično, saj spominja na podobne dogodke po zaključku drugih državljanskih vojn v rimskem cesarstvu.

11. Theodoros Anagnostes (Lector) (umrl po 518), je na podlagi Sokratove, Sozomenove in Teodoretove Cerkvene zgodovine napisal tako imenovano "tridelno zgodovino" (Historia tripartita), v kateri je opisal tudi bitko pri Frigidu. Njegovo delo je pred 580 Kasiodor (oz. njegov učenec Epifanij) prevedel v latinščino (gl. vir št. 14). Teodorovega zapisa o bitki, ki je kompilacija iz omenjenih cerkvenih zgodovinarjev, ne navajamo, ker ne vsebuje nobene izvirne poteze in ker navajamo v prevodu Kasiodorovo poročilo. Slednje je imelo na Zahodu precejšnje vpliv, medtem ko je Teodorova kompilacija ostala na Vzhodu brez pomembnejših odmevov.

12. Janez iz Antiohije, avtor le fragmentarno ohranjene svetovne kronike (do leta 610), je ustvarjal sicer že na pragu srednjebizantinske dobe, vendar je črpal iz del boljših zgodovinarjev poznoantične dobe (Evnapij-Zosim, pa tudi cerkveni zgodovinar Sokrat), zato smo ga uvrstili v skupino antičnih avtorjev. Fragment, ki ga je ohranil Konstantin Porfirogenet, prinaša tudi opis bitke pri Frigidu. Avtor se je zgledoval predvsem po poganskih zgodovinarjih Evnapiju in Zosimu. Janezov opis bitke omenja tudi Teodozijevo molitev, ki je standardni del opisov krščanskih avtorjev. V pripovedi, ki je vsebinsko skoraj identična z Evnapijevo oz. Zosimovo, naj izpostavimo le tista mesta, ki se od predloge razlikujejo, in ki kažejo na to, da je pisec uporabljal tudi druge, nam neznane vire. Janez iz Antiohije poroča, da je bitka trajala od srede dneva do tretje nočne straže, se pravi okrog 15 ur. Omenja sončni mrk, ki naj bi trajal ves dnevni del bitke (kar je povsem absurdno, saj traja popolni sončni mrk lahko le nekaj minut) in drugače kot Evnapij-Zosim omenja zvezde na nebu. Avtor omenja Teodozijevo molitev (morda po Sokratu, vendar je formulacija zelo kratka in se razlikuje od Sokratove ter se z uporabo izpeljanke iz glagola "hiketeúo" deloma približuje Teodoretovi). Po usmrtni Evgenijeve na kol nataknjene glave ne kažejo le po bojišču, temveč jo nosijo po italjskih deželah, kar se zdi spriču podobnih dogodkov med drugimi državljanskimi vojnami tudi avtentičen del pripovedi. Arbogastov samomor je različno motiviran kot pri Evnapiju-Zosimu: medtem ko je pri prvem vzrok brezizglednost položaja (kar poudarjajo tudi vsi latinski viri), pa ga po Janezu pahne v samomor divja barbarska nprav. Očitno je imel Janez na razpolago poleg Zosima še neki drugi "poganski" vir s še bolj poudarjenimi elementi poganske razlage (dolžina sončnega mrka, usoda Evgenijeve odsekane glave) ali pa je bolj precizno povzema iz Evnapija kot Zosim.⁷⁵ Poleg tega je Janez poznal tudi neki krščanski vir, ki pa ga je pritegnil v izjemno skromni meri. Iz njega je povzel zelo kratko omembo Teodozijeve molitve, ki je edini religiozni element Janezove pripovedi.

III. Poznoantični latinski povzetki in prevodi (ca. 400-580)

13. Med poznoantičnimi latinskimi viri o bitki pri Frigidu naj omenimo tudi pet kratkih zapisov o vojni med Teodozijem in Evgenijem. Ti zapisi ne omenjajo bitke pri Frigidu, pač pa

⁷⁵ Prostorsko najbližji podoben dogodek je iz leta šestih cesarjev 238, ko so odsekani glavi Maksimina Tračana in njegovega sina kazali Oglejcem, nato pa ju prek Italije ponesli v Rim; gl. Historia Augusta, Maximini duo 23,7; 24,4 (D. Magie, LCL, II, 358 ss.); HERODIANUS, 8,5,9 (C.R. Whitaker, LCL, II, 284). Prim. A. LIPPOLD, Kommentar zur Vita Maximini duo der Historia Augusta, Bonn 1991, 563 in 569 sl. Primer iz 4. stol.: po bitki pri Milvijskem mostu, ki je po pomenu primerljiva z bitko pri Frigidu, so nosili po Rimu Maksencijevo odsekano glavo (Panegyricus 12 (9) 18,3; ed. R.A.B. Mynors, Oxford 1973, 284).

⁷⁶ THEODOROS ANAGNOSTES, Kirchengeschichte, hrsg. v. G. Ch. Hansen, Berlin 1971; ŠAŠEL, Claustra I, št. 38; gl. PHILOSTORGIUS, Kirchengeschichte (ed. Bidez, GCS 21, 1913, 335 app.). Po Teodorju se je zgledoval le Kedrenos (vir 17).

⁷⁷ H. HUNGER, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner I, München 1978, 326-328.

⁷⁸ ŠAŠEL, Claustra I, št. 40 (izvimič in prevod); PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 488 (izvimič in franc. prevod); prim. tudi STRAUB, Eugenius, 871.

⁷⁹ Gl. op. 75.

le vojno s Teodozijevo vojaško zmago nad Evgenijem in Arbogastom. Le Pavlin in "Chronica Gallica" očitno merita na božji poseg v dogajanje. Vire zaradi kompletnosti navedb navajamo v izvorniku in prevodu.

a. Epitome de Caesaribus (48,7), spis poganskega italskega avtorja iz časa okrog leta 400, poroča o Teodozijevi zmagi v vojni:

"Eugenium quoque tyrannum atque Arbogasten superavit deletis eorum decem milibus pugnatorum. - Premagal je tudi samozanca Evgenija in Arbogasta in pokončal deset tisoč njunih vojščakov."

Avtor kot edini omenja izgube Evgenijeve vojske. Število deset tisoč zbuja pomisleke, ker Orozij navaja isto število padlih gotskih federatov na Teodozijevi strani.

b. Diakon Pavlin iz Milana, nekdanji Ambrozijev tajnik, je leta 422, v času svojega zadrževanja pri sv. Avguštinu v Afriki, napisal življenjepis škofa Ambrozija, v katerem je kratko omenil božjo naravo Teodozijeve zmage nad Evgenijem (Vita s. Ambrosii 31,3) z besedami:

"Sed Dominus, qui ecclesiam suam tueri consuevit, de caelo iaculatus est iudicium atque omnem victoriam ad religiosum imperatorem transtulit Theodosium."

"Gospod, ki ima navado varovati svojo cerkev, je z nebes razglasil sodbo (Ps. 76,9) in je popolno zmago naklonil pobožnemu cesarju Teodoziju."

c. Prosperus Tiro, Epitoma Chronicon 1201/1203 (a. 394/5), poroča o dogodkih 394 naslednje:

"Iohannes monachus anachorita clarus habetur, qui ornatus prophetiae gratia Theodosium consulentem de eventu belli, quod adversum Eugenium movebat, victorem futurum praedixit... Theodosius Eugenium tyrannum vincit et perimit."

"Slovel je menih - puščavnik Janez, ki ga je krasila milost prerokovanja. Ko ga je Teodozij vprašal po izidu vojne, ki jo je začel proti Evgeniju, mu je napovedal zmago... Teodozij je samozanca Evgenija premagal in pokončal."

č. "Chronica Gallica" (pars posterior 30), poroča k letu 394 naslednje:⁸⁴

"Ad vindicandum Valentiniani interitum et opprimendam Eugenii tyrannidem Theodosius in Italiam transgreditur aperto dei favore conspirantibus in id ipsum elementis. Eugenio superato Theodosius XVII regni sui anno diem obiit."

"Da bi maščeval Valentinijanovo smrt in zatrl samozanca Evgenija, je Teodozij vkorakal v Italijo, z očitno pomočjo Boga in naravnih pojavov, ki so (njegov podvig) podprli. Po zmagi nad Evgenijem je Teodozij v sedemnajstem letu vlade umrl."

d. Marcellinus v.c. Comes, Chronicon a. 394, povzema dogodka z besedami:⁸⁵

"Theodosius Augustus adsumpto Honorio Caesare eodemque filio contra Arbogasten, qui Eugenium tyrannum imperatorem facere ausus est, iterum properavit. Bello commisso Eugenius victus atque captus interfectus est. Arbogastes sua se manu percudit."

"Cesar Teodozij je vzel s seboj cesarja Honorija, svojega sina, in drugič pohitel proti Arbogastu, ki si je drznil postaviti za cesarja samozanca Evgenija. V vojni je bil Evgenij premagan, zajet in usmrčen. Arbogast se je pokončal sam."

Poročilo je brez izvornih potez. Avtor zastopa (tako kot Zosim, vir 10) napačno mnenje, da je Teodozij vzel na vojni pohod svojega desetletnega sina Honorija. Drugi stavek o Evgenijevem in Arbogastovem koncu je prepisan iz Orozija (Hist. 7,35,19).

Ostale poznoantične kronike prinašajo še bolj strnjena poročila o državljanski vojni, le ena med njimi ("Fasti Vindobonenses priores") kot edina poleg Sokrata (vir št. 7) navaja točen datum Evgenijeve smrti.

⁸⁰ Prim. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 477.

⁸¹ edd. Fr. Pichlmayr - R. Gruendel (BT 1970), 175; o delu gl. J. SCHLUMBERGER, Die Epitome de Caesaribus. Untersuchungen zur heidnischen Geschichtsschreibung des 4. Jahrhunderts n. Chr., München 1974.

⁸² Ed. Bastiaensen, 92.

⁸³ Ed. Mommsen, Chronica minora I, MGH AA 9, 1961, 463.

⁸⁴ Ed. Mommsen, Chronica minora I, MGH AA 9, 1961, 650; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 500.

⁸⁵ Ed. Mommsen, Chronica minora II, MGH AA 11, 64.

⁸⁶ Kronika "Consularia Constantinopolitana", a. 392 (!) (Chronica minora I, MGH AA 9, 245) poroča le o Teodozijevi zmagi nad Evgenijem ("Postmodum Theodosius Aug. occidit Eugenium"), "Fasti Vindobonenses priores", a. 394 (Chron. min. I, MGH AA 9, 298) pa sporočajo dan Evgenijeve smrti ("his cons. occisus est Eugenius VIII idus Septembris").

14. Kasiodor je v zadnjem obdobju svojega življenja od ustanovitve "Vivarija" po povratku iz Bizanca okrog 555 pa vse do svoje smrti okrog leta 580 spodbujal prevajanje grških del v latinščino. Sad teh prizadevanj je prevod Teodorja Lektorja (vir 11), ki je pripravil izbor iz Cerkvenih zgodovin Sokrata, Sozomena in Teodoreta. Prevod je pripravil na Kasiodorovo spodbudo menih Epifanij.⁸⁷ Delo z naslovom "Historia ecclesiastica tripartita", ki je poznano pod Kasiodorovim imenom, prinaša tudi opis bitke pri Frigidu (Hist. trip. 9,45,9). Opis je kompilacija po Sokratu (Hist. eccl. 5,25) in Teodoretu (Hist. eccl. 5,24), brez kakršnihkoli izvirmih potez, zato ga ne bomo posebej komentirali. Zaradi večje popolnosti virov navajamo prevod tega opisa.

"Teodozij je pustil oba sinova v Konstantinoplu. Ko je šel na vojno proti Evgeniju, so mu sledili številni barbari onstran Donave, da bi se z njim vojskovali proti samozvancu. V kratkem času je z ogromno vojsko prispel v Galijo (!). Tam se je pripravljaj na spopad, potem ko je zbral zelo številno vojsko. (Socrates, Hist. eccl. 5,25)

Na neki gori je našel molilnico, kjer je vso noč molil k Bogu. Približno v času petelinjega petja pa ga je premagal spanec. V sanjah je videl, kot da leži na polju, ob njem pa jezditna na snežnobelih konjih dva moža v belih oblačilih, ki mu ukazujeta, naj ohrani upanje in naj ob svitu pripravi vojake za zmagovito bitko. Povedala sta mu, da sta bila poslana njemu v tolažbo. Eden izmed njiju se je predstavil za evangelista Janeza, drugi pa za apostola Filipa. Po tem videnju (cesar ni nehal moliti, temveč je (med jokom) še bolj pretakal solze. Isto videnje je bilo razodeto tudi nekemu vojaku in prek raznih (posrednikov) je to zvedel cesar. Tedaj je rekel: Ta (vojak) ni imel tega videnja zaradi mene, temveč zato, da ne bi kdo mislil, da sem si vse skupaj izmislil. Prav zato je bilo to razodeto tudi njemu. Vendar je skupni Gospod kot prvemu to razodel prav meni." (Theodoretus, Hist. eccl. 5,24,4-8)

Do spopada je prišlo ob reki, ki se imenuje Frigidus ("circa fluvium vocabulo Frigidum"). Na tistem delu (bojišča), kjer so se bojevali Rimljani proti Rimljanom, je bila bitka enakovredna, kjer pa so se bojevali barbari kot cesarjeve pomožne čete, je bila Evgenijeva stran močnejša. Ko je cesar videl, da so barbari potolčeni, ga je to silno prizadelo; vrgel se je na tla in klical Boga na pomoč. Njegova prošnja ni bila zaman. Nekega Bakurija, ki je bil njegov "magister militum", je nenadoma navdal tak pogum, da je s prvimi poveljniki pohitel k tistemu delu (bojišča), kjer so bili barbari v hudi stiski. Razbil je (nasprotno) bojno vrsto in sovražnike pognal v beg. V tisti uri pa se je zgodil čudež. Zapihal je veter orkanske moči, ki je kopja, zalučana od Evgenijevih vojakov, vračal proti njim samim, ona od vojakov cesarjeve strani pa je z veliko silo gnal proti sovražnikom. Toliko je namreč zalegla cesarjeva molitev. Na tak način je bilo bitke konec. Samozanec se je zgrudil cesarju k nogam in ga prosil za življenje. Vojaki pa so ga njemu pri nogah obglavili. To se je zgodilo na sedemnajsti dan (!) v septembru, ko sta bila Arkadij tretjič in Honorij drugič konzula. Arbogast, povzročitelj tolikšnega zla, je zbežal. Ko je dva dni po bitki spoznal, da ne bo mogel ostati živ, se je pokončal z lastnim mečem." (Socrates, Hist. eccl. 5,25)

IV. Poročila bizantinskih kronistov in cerkvenih zgodovinarjev od 9. do 14. stoletja

15. Svetovna kronika, ki jo je med leti 811 in 814 napisal **Theophanes Homologetes (Confessor)**, prinaša zelo sumaren prikaz državljanske vojne med Teodozijem in Evgenijem z bitko "v Alpских vratih", z Evgenijevim zajetjem in usmrnitvijo in z Arbogastovim samomorom.⁸⁹ Teofanov vir je eden od prej navedenih cerkvenih zgodovinarjev 5. stoletja, najverjetneje Sozomen. Tega poročila majhne vrednosti ne najdemo v latinski priredbi Teofanove kronike, ki jo je (skupaj s kroniko patriarha Nikefora in Georgija Sinkela) v sedemdesetih letih 9. stol. oskrbel Anastasius Bibliothecarius.

16. Georgios Monachos (Hamartolos) je sredi 9. stol. v svetovni kroniki priobčil opis bitke pri Frigidu, pri katerem se je ravnal predvsem po Rufinu (gl. št. 3).⁹¹ Pisec je posamezne dele Rufinovega opisa v celoti prevedel, posamezne izpustil ali le kratko povzel. Osrednji del opisa

⁸⁷ Gl. A. MOMIGLIANO, Cassiodoro, Dizionario biografico degli Italiani 21, 1978, 494-504, zlasti 501 (z izčrpnno literaturo); R. HANSLIK, Epiphanius Scholasticus oder Cassiodor?, Philologus 115, 1971, 107-113.

⁸⁸ PL 69, 1161-1162 oz. CSEL 71, 1952, 574 (edd. W. Jakob - R. Hanslik); vir je kratko predstavil ŠAŠEL, Claustra I, 39.

⁸⁹ THEOPHANES, Chronographia A.M. 5885 (ed. C. De Boor, vol. I, Lipsiae 1883, 73 v. 25-27); ŠAŠEL, Claustra I, št. 44 (izvirno poročilo s prevodom). O Teofanu gl. HUNGER, Die hochsprachliche profane Literatur I, 334 sl. in kratko BRATOŽ, Poročila, 188.

⁹⁰ Tako meni ŠAŠEL, Claustra I, št. 44. Teofanes je imel na razpolago povzetek (Epitome) cerkvenih zgodovinarjev Sokrata, Sozomena in Teodoreta, ki ga je v drugem desetletju 6. stol. pripravil Theodoros Anagnostes (gl. vir št. 11).

⁹¹ GEORGIUS MONACHUS cognomento HAMARTOLUS, Chronicon breve 4,200 (PG 110, 725 A-B); v tekstnokritičnem aparatu edicije Rufinove zgodovine posreduje besedilo Mommsen (RUFINUS, Hist. eccl. 11,33; GCS 9,2, 1037-1039); povzetek vsebine z navedbo uvodnega stavka posreduje ŠAŠEL, Claustra I, št. 45. O avtorju gl. HUNGER, I, 347 ss.: kratko BRATOŽ, Poročila, 188.

sestavljata Teodozijeve molitev in Bakurijev preboj sovražnih vrst, medtem ko se veter ne omenja. Zaradi večje popolnosti virov posredujemo prevod ustreznega odlomka:

"Ko pa je Teodozij, ki je bil prepričan v resničnost vere, zavzel ustja Alp, so se najprej spustili v beg oni hudiči, ker so bili prestrašeni zaradi slabe vesti. Tedaj se je Teodozij, ki je stal na visoki skali, od koder je mogel videti obe vojski in kjer je bil (obema vojskama) na očeh, kakor po navadi obrnil k Njemu na pomoč. Z obrazom na tleh pred božjim obličjem je vzkliknil: 'Vsemogočni Bog, ti veš, da sem se odpravil v te boje maščevanja - prepričan sem, da pravičnega - v imenu Kristusa, tvojega Sinu: če ni tako, me kaznuj, a če sem prišel sem iz hvalevrednega vzroka in z zaupanjem vate, podaj svojim roko, da ne bodo govorili pogani, kje je njihov Bog?' Gotovost, da je Bog uslišal to molitev pobožnega vladarja, je osrčila navzoče vojskovodje za boj. Zlasti Bakurij, mož, ki se je odlikoval v veri, pobožnosti in kreposti duha ter po telesni moči in ki je bil njemu (Teodoziju) najbližji, je zdaj s sulico, zdaj s kopji, zdaj z mečem uprizoril pravi pokol. Prebil je strnjene in zgetene sovražne vrste ter si skozi množico trupel in prek kupov mrličev utrl pot prav do samozvanca. Ko je prišlo do srditega spopada, so Evgenija z rokami, zvezanimi na hrbtu, privedli pred cesarja. Tu je bil konec njegovega življenja in konec vojne.

17. Georgios Kedrenos je okrog leta 1100 v svetovni kroniki priobčil opis bitke med Teodozijem in Evgenijem, v katerem se je zgledoval predvsem po Teodoretovem opisu (vir 9).⁹² Tako kot v primeru Georgija Hamartola vsebuje bizantinska predstavitev bitke vse bistvene sestavine poznoantične predloge, manjka pa opis čudežnega vetra. Tako Kedrenos omenja (po Teodoretu) naslednje dogodke: Teodozijevo molitev v kapeli vrh gore; cesarjeve sanje s prikazom apostolov Janeza in Filipa, enako sanjsko vizijo ima eden od njegovih vojakov; spopad na bojnem polju v imenu "častitljivega križa" na Teodozijevi in Herkulove podobe na Evgenijevi strani; Teodozijevo zmago z Arbogastovo smrtjo in zajetjem Evgenija. V sklepnem delu avtor omenja napoved puščavnika Janeza in poudarja, da se je Teodozij v vojni zanašal na božjo pomoč in ne na lastne sile. Prevod odlomka:

"Ko se je veliki Teodozij vojskoval proti tiranu Evgeniju, je našel molilnico na gori. Tam je padel na tla in v solzah prosil Boga, naj mu pomaga. Ko je ves obupan nekoliko zaspal, je videl v sanjah dva jezdec na belih konjih, ki sta ga spodbujala, naj ne obupa in naj spodbudi vojsko za boj. Prvi se je predstavil kot apostol Janez, drugi kot apostol Filip. Isto videnje je imel tudi neki vojak, ki je to sporočil cesarju. Ko je prišlo do bitke, je Evgenijeva vojska prestopila k Teodoziju. Pred Evgenijevo vojsko so nosili podobo Herkula, pred Teodozijevo častitljivi križ. ... Ko je Evgenij postal samozanec, je bil njegov družabnik v samozvanstvu Arbogast iz Galije. ... Vojne proti samozvancu Evgeniju ni začel zanašajoč se na lastne sile; kot Janez, neki menih velikega slovesa iz Egipta, se je oborožil s popotno palico namesto s sulico, z ogninjalom namesto s čelado, in ko je pobil njegovo spremstvo, ga je živega zajel."

Brez uporabne vrednosti so kratke omembe vojne med Teodozijem in Evgenijem pri Zonaru⁹³ iz prve polovice 12. stol. in v dveh kratkih rimanih kronikah iz visoke in pozne bizantinske dobe. Konstantinos Manasses je v drugi polovici 12. stol. napisal verzificirano svetovno kroniko, v kateri se je kratko (v šestih verzih) dotaknil vojne leta 394.⁹⁴ Ephraim je v prvi četrtini 14. stol. napisal verzificirano svetovno kroniko, v kateri je v štirih verzih predstavil vojno med Teodozijem in Evgenijem.⁹⁵

18. Nikephoros Kallistos Xanthopoulos (u. 1335) je v izredno obsežni Cerkevni zgodovini, najobsežnejši, kar se jih je ohranilo iz antike in srednjega veka, priobčil v celoti najdaljši opis državljanske vojne med Teodozijem in Evgenijem z bitko pri Frigidu.⁹⁶ Avtor je skoraj v celoti prepisal ustrezne odlomke iz cerkvenih zgodovinarjev Sozomena in Teodoretta (zlasti slednjega), ki jih je povezoval s svojim veznim tekstom. V zaporedju si sledijo naslednje epizode: (a) Teodozij poizve pri asketu Janezu iz Likopolis, kakšen bo izid vojne. (b) Cesar pusti sinova v prestolnici in gre na vojno, pridružijo se mu barbari ob Donavi; oficirji ga skušajo odvrniti od pohoda, češ da armada ni dovolj velika, vendar jih cesar zavrne z besedami, da bo križ zmagal nad Herkulom. (c) Cesarjev postanek v Hebdomu v cerkvi Janeza Krstnika. (č) Teodozij z

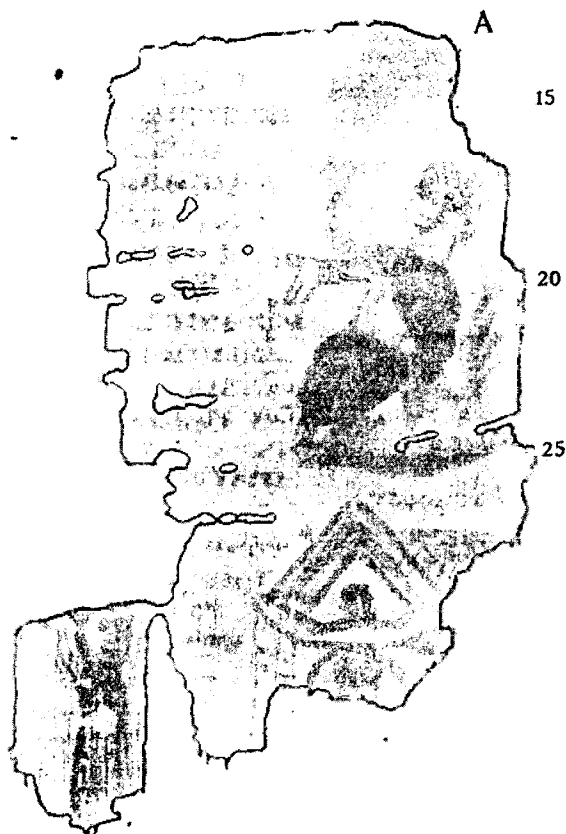
⁹² GEORGIOS KEDRENOS, Synopsis historion, ed. I. Bekker, Bonn 1838, vol. I, 567-568 (PG 121, 617 B-C); kratko predstavitev v uvodnim stavkom opisa bitke posreduje ŠAŠEL, Claustra I, št. 47. O avtorju gl. kratko HUNGER, I, 393 sl.; BRATOŽ, Poročila, 189.

⁹³ Annales 13,18 (PG 134, 1172 C).

⁹⁴ Breviarium historiae metricum, v. 2460-2465 (ed. I. Bekker, Bonn 1838, str. 107 oz. PG 127, 311 B).

⁹⁵ Caesares, v. 622-625 (PG 143, 36 C). O obeh kronikah gl. HUNGER, I, 419 ss.; 478 ss.; kratko BRATOŽ, Poročila, 190.

⁹⁶ Historia ecclesiastica 12.39 (PG 146, 880 B - 888 B); ŠAŠEL, Claustra I, št. 47, prinaša v izvirniku in prevodu izbrane odlomke iz opisa dogodkov pred odločilnim delom bitke (PG 146, 880 D - 885 A).



Slika 3: Premagani Evgenij. Aleksandrijska svetovna kronika iz 5. stoletja (A. Bauer-J. Strzygowski, *Eine Alexandrinische Weltchronik, Denkschriften d. Akad. d. Wiss. Wien* 51, 2, Wien 1905, Tafel VI; Thélamon, *Paiens et chrétiens*, ilustracija 36 v prilogi) posreduje edino antično upodobitev, ki se nanaša na dogodke 6. sept. 394 pri Ajdovščini. Rokopis prikazuje premaganega Evgenija (napis pri glavi: EYΓEN [ioc]) v zadnjih trenutkih njegovega življenja, ko na kolenih in z iztegnjeno roko prosi za življenje

vojsko zavzame Alpe, ob spustu zagleda pred seboj ogromno Evgenijevo vojsko; sovražna armadna skupina v zasedi zapre Teodozijevo vojski pot nazaj. (d) Sledi spopad, v katerem je Evgenijeva stran močnejša in potolče Teodozijeve zavezniške barbarske oddelke. (e) Teodozijeva nočna molitev s sanjskim videnjem nebeških jezdecev. (f) Teodozij popelje svojo vojsko v bitko pri reki "Frindos". (g) Poveljniki sovražne armadne skupine, ki je bila za hrbotom, so se začeli pogajati s Teodozijem, po cesarjevi obljubi prestopijo na Teodozijevo stran.

Posredujemo sklepi del opisa bitke:

"Ko je na bojnem polju tekel oster spopad in se ni zmaga nagibala še na nobeno stran, je nenadoma privršal proti sovražnikom orkanski veter, ki jih je bil v obraz in zrahljal njihove vrste. Kopja in sulice, ki so jih zalučali proti Rimljanom, je s silo obračal in metal proti tistim, ki so jih zalučali. Njihove ščite je zatrpal z nesnago in s peskom, nato jih je trgal iz njihovih rok, jim pulil oklepe in jih metal njim samim v obraz. Kopja, ki so jih metali Teodozijevo vojski, so letela proti onim (sovražnikom) z orjaško silo. Zaradi tega jih je navdal silen pogum, in ker niso bili (od sovražnikov) nič poškodovani, so z neizmernim zaupanjem planili na nasprotnike in jih pobijali. Sovražniki, ki so videli, da se to dogaja z očitno božjo pomočjo, so odvrgli orožje in se ponižno zatekli k cesarju ter ga prosili milosti. On je takoj uslišal njihove prošnje in jih pomilostil. Nje in druge prebežnike je poslal, da samozvanca ujamejo in privedejo k njemu. Ti so zavpili, hitro stekli na vzpetino, na kateri je bil on, ki ni vedel, kaj se je medtem zgodilo. Evgenij je zaradi njihovega hitenja in zasoplosti mislil, da prinašajo novice in da so znanilci zmage. Vprašal jih je: 'Ste privedli s seboj zvezanega živega Teodozija, kot je bilo zapovedano?' Ti pa so mu odvrnili: 'Nismo poslani, da privedemo njega k tebi, temveč tebe k njemu. Zmaga je namreč zasovražila samozvanca in je na strani zakonitega cesarja. Tako je namreč zapovedal Vladač vsemirja.' Ko so to povedali, so zvrleki s prestola in uklenili ter privedli k cesarju njega, ki je bil malo pred tem tako prevzet. Teodozij mu je očital to, kar je bil storil Valentinijanu, njegovo nezakonito in krivično vladanje ter državljansko vojno, poleg tega je zasmehoval Herkula kot njegovega zaveznika. Ko je samozvanec to slišal, se je vladarju ponižno vrgel k nogam in prosil, da bi mu poklonil življenje. Ko je tako ponižno prosil, je neki vojak izvlekel meč in mu odsekal

glavo. Arbogast (Arouagastes), povzročitelj takšnega in tolikšnega gorja, je dva dneva prebil na begu; ko je spoznal, da zanj ni več življenja, se je z mečem pokončal." (Sledi epizoda z obsedencem v cerkvi Janeza Krstnika v Hebdomu, gl. vir št. 8).

Bizantinska historiografija visokega in poznega obdobja prinaša tri daljše opise (Georgios Hamartolos, Kedrenos, Nikephoros Kallistos) in eno krajšo omembo bitke pri Frigidu (Theophanes). Ohranjeni zapisi temeljijo v treh primerih na grških cerkvenih zgodovinarjih 5. stol. (Sokrat, Sozomen, Teodoret) oz. kompilaciji z začetka 6. stol. (Theodoros Anagnostes), le Georgios Hamartolos zajema predvsem iz latinskega Rufinovega opisa. Poganska interpretacija dogodka, ki jo posreduje Zosim (na podlagi Evnapija) in za njim Janez iz Antiohije, v srednjeveškem Bizancu ni naletela na nikakršen odmev, prav tako ne kratek opis "heretika" Filostorgija. Pri uporabi svojih virov so bizantinski zgodovinarji zagrešili napake pri imenih (Theophanes, ki sledi Sozomenu, označuje Arbogasta z imenom "Argabastes", pri Nikephoru Kallistu se na podlagi Sokratove oblike "Frígdos" omenja reka "Fríndos", Evgenijev vojskovodja pa kot "Arouagastes"). Presenetljivo je dejstvo, da od treh daljših opisov kar dva (Georgios Hamartolos na podlagi Rufina in Kedrenos na podlagi Teodoreta), ne omenjata čudežnega vetra, tistega elementa, ki naj bi najbolj očitno dokazoval božji poseg v dogajanje in ki ga najdemo prav v vseh sočasnih zahodnih latinskih opisih.

V. Srednjeveški zahodni pisci od 8. do 14. stol. (dodatek h "Claustra Alpium Iuliarum I")

Bitko pri Frigidu na podlagi antičnih latinskih virov opisuje vrsta srednjeveških zahodnih avtorjev, ki v dosedanjih pregledih virov niso bili evidentirani. Predstavitev teh poročil naj služi kot dodatek zbirki virov, ki jih je v publikaciji temeljnega pomena "Claustra Alpium Iuliarum I" zbral Jaroslav Šašel.

19. Pavel Diakon v Rimski zgodovini (Historia Romana), napisani pred letom 774, prinaša precej podroben opis tega dogodka, ki ga navajamo v celoti:

Igitur Eugenius atque Arbogastes cum instructa acie Alpium transitus tenerent. Theodosius expers cibi ac somni orationi incumbens totam noctem pervigil exegit; cum tamen se esse a suis destitutum sciret, ab hostibus circumsaepum nesciret, fiducialiter arma corripuens signoque crucis signum proelio dedit ac se in bellum, etiam si nemo sequeretur, victor futurus inmisit; nam consultus Iohannes anachoreta eum victurum sponderat. Quem cum Arbitio hostilium partium comes ignarum circumpositis excepsisset insidiis, conversus mox ad reverentiam Augusti eum non solum periculo liberavit, verum etiam auxilio instruxit; cumque ad congressionem ventum esset, vehemens turbo ventorum a parte Theodosii in ora hostium ruit, qui et ab eius parte spicula missa valenter hosti infigeret et hostili manu missa repelleret. Nec mora parva suorum data strage victori se Theodosio hostilis exercitus prostravit. Eugenius captus atque interfectus est; Arbogastes sua se manu percussit. Praemiserat denique prius Theodosius decem milia auxiliatorum Gothorum quae ab Arbogaste comite funditus deleta sunt; quos utique Theodosio perdidisse magis lucrum quam detrimentum fuit. Ad cuius laudem ob insignem victoriam poeta quidam eximius sed infidelis inter cetera hos versiculos cecinit: 'o nimium dilecte dei tibi militat aether, et coniurati veniunt ad classica venti'."

Evgenij in Arbogast sta torej z vojsko, pripravljeno za boj, zasedla prehode čez Alpe. Teodozij pa se je postil in čul ter je predan goreči molitvi prebedel vso noč. Vedel je, da so ga njegovi zapustili, ni pa vedel, da je obkoljen od sovražnikov. Poln vere je zgrabil za orožje, dal z znamenjem križa znak za bitko in se pogal v boj; zmagal bi bil, četudi bi mu nihče ne sledil, kajti puščavnik Janez, ki ga je bil vprašal za svet, mu je napovedal zmago. Arbition, komes sovražne vojske, ga je nič hudega slutečega zajel v krog in krog postavljene zasede; ko se je po nenadnem preobratu v njem zbudilo spoštovanje do cesarja, ga ni samo rešil nevarnosti, temveč mu je tudi izkazal pomoč. Ko je prišlo do spopada, je od Teodozijeve strani butnil sovražnikom v obraz veter orkanske moči. Le ta je kopja, ki so jih metali z njegove strani, s še večjo silo zalučal v sovražnika, ona, ki jih je vrgla sovražna stran, pa je zavračal nazaj. Nenadoma se je sovražna vojska vdala zmagovalcu Teodoziju, čigar vojska je utrpela prav majhne izgube. Evgenij je bil zajet in pokončan, Arbogast pa se je sam usmrtil. Deset tisoč Gotov, ki jih je bil Teodozij kot pomožne vojake poslal naprej, pa je komes Arbogast pobil do zadnjega moža. Izguba le teh je bila Teodoziju bolj v korist kakor v škodo. Zaradi imenitne zmage je v njegovo slavo neki slavni, vendar neumni pesnik spesnil med drugimi sledeče verzice: 'S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje, / tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.'"

Opis Pavla Diakona temelji na Oroziju (Hist. 7,35,13-19). Orozijev opis je avtor mestoma precej skrčil, vendar tako, da je ohranil vse pglavitne poudarke izvirnika kot so: Teodozijeve molitve (precej skrčen opis), začetek bitke s Teodozijevim znamenjem križa, Arbitionova

⁹⁸ Historia Romana 12,4; ed. H. Droysen, MGH AA 2, 1879, 190.

predaja, orkanski veter (tukaj je opis najbolj skrčen), Evgenijeva in Arbogastova smrt s sklepno omembo smrti deset tisoč Gotov na Teodozijevi strani, kar naj bi bilo (prosto po Oroziju) "magis lucrum quam detrimentum". Poleg Orozija je Pavel Diakon uporabljal še Prosperovo Kroniko, iz katere je povzel notico o tem, da je dal Teodozij pred pohodom prositi za svet puščavnika Janeza. Klavdijanova verza, s katerima se zaključuje opis bitke, je Pavel povzel po Avguštinu (vir št. 4); njihovega avtorja je (kot Avguština, le z drugimi besedami) označil kot poganškega pesnika, vendar ga za razliko od Avguština ni imenoval. Pavlov opis temelji na treh poznanih latinskih virih iz 5. stol. in ne prinaša v proučevanje same bitke nikakršnih novih elementov.

20. Freculphus, škof iz Lisieuxa v Normandiji, je leta 829 napisal svetovno kroniko, v kateri je priobčil daljši opis bitke pri Frigidu.¹⁰⁰ Opis je dobesedno povzet po Oroziju (Hist. 7,35,13-19). Od danes uporabljenih izdaj Orozijeve zgodovine se razlikuje le v nekaterih nepomembnih ortografskih variantah, zato ga tukaj ne navajamo.

21. Landolfus Sagax, italški pisec iz časa okrog leta 1000, je v svojem obsežnem opisu bitke¹⁰¹ povzel Kasiodorovo poročilo, ki ga je na dveh mestih razširil. Prvemu delu Kasiodorovega poročila, ki je povzeto po Sokratu (5,25; Teodozij z veliko armado in barbarskimi pomožnimi enotami pride v Galijo (!)), je dodal uvodni odlomek iz Orozija (7,35,13; Evgenij in Arbogast zasedeta alpske prehode). Nadaljeval je po Kasiodoru (na podlagi Teodoretta 5,24,5-6; cesarjeva sanjska vizija), nato povzel Orozija (7,35,14-15; Teodozij je zapuščen od svojih, ne ve, da je obkoljen od sovražnikov, vendar kljub temu z znamenjem križa da znamenje za bitko in se spusti v spopad) in ga v nadaljevanju dobesedno prepisal (7,35,16; Arbitio prestopi na Teodozijevo stran; s tem kot "prima salutis via" Teodozija ne le osvobodi strahu, temveč mu tudi izkaže pomoč). Sledi opis Teodozijeve molitve na skali (po Rufinu, 11,33) in orkanskega vetra (po Oroziju, 7,35,17-18). Landolfus je nadaljeval opis bitke ponovno po Kasiodoru (na podlagi Sokrata 5,25; Evgenijeva usmrteitev, datirana na 17. sept.(!), Arbogastov samomor) in ga zaključil z odlomkom iz Avguština, ki prinaša Klavdijanova verza. Ker je osrednji del pripovedi povzet po Kasiodorovem opisu, ustrezni odlomki iz Rufina, Orozija in Avguština pa so tudi objavljeni,¹⁰² Landolfov zapis o bitki pri Frigidu - lepljenko iz štirih antičnih poročil - navajamo le v prevodu.

Teodozij je pustil oba sinova v Konstantinoplu. Ko je šel na vojno proti Evgeniju, so mu sledili številni barbari onstran Donave, da bi se z njim vojskovali proti samozvancu. V kratkem času je z ogromno vojsko prispel v Galijo. Tam se je pripravljalo na spopad, potem ko je zbral zelo številno vojsko. Evgenij in Arbogast sta s celotno na boj pripravljeno vojsko zasedla prehode čez Alpe. Teodozij, ki je bil na vrhu Alp, pa se je postil in bedel in se ves v solzah predajal molitvi. Približno v času petelinjega petja ga je premagal spanec. V sanjah je videl, kot da leži na polju, ob njem pa sta dva moža v belih oblačilih in na snežnobelih konjih, ki mu ukazujeta, naj ohrani upanje in naj ob svitu pripravi vojake za zmagovito bitko. Povedala sta mu, da sta bila poslana njemu v tolažbo. Eden izmed njiju se je predstavil za evangelista Janeza, drugi za apostola Filipa. Po tem videnju (cesar) ni nehal moliti, temveč je (med jokom) še bolj pretakal solze. Isto videnje je bilo razodeto tudi nekemu vojaku in prek raznih (posrednikov) je to zvedel cesar. Tedaj je rekel: 'Ta (vojak) ni imel tega videnja zaradi mene, temveč zato, da ne bi kdo mislil, da sem si vse skupaj izmislil. Prav zato je bilo to razodeto tudi njemu. Vendar je skupni Gospod kot prvemu to razodel prav meni.' Ko je vedel, da so ga njegovi zapustili, ni pa vedel, da je obkoljen od sovražnikov, je poln vere zgrabil za orožje, z znamenjem križa dal znamenje za bitko in se pognal v boj; zmagal bi bil, četudi ne bi nihče šel za njim. Najprej se je pot rešitve pokazala z Arbitionom, komesom sovražne vojske. Ko je ta v krog in krog razpostavljene zasede zajel nič hudega slutečega cesarja, se je po nenadnem preobratu v njem zbudilo spoštovanje do navzočega avgusta, tako da ga je ne le rešil nevarnosti, temveč mu tudi izkazal pomoč. Do spopada je prišlo ob reki, ki se imenuje Frigidus. Na tistem delu (bojišča), kjer so se bojevali Rimljani proti Rimljanom, je bila bitka enakovredna, kjer pa so se bojevali barbari kot cesarjeve pomožne čete, je bila Evgenijeva stran močnejša. Ko je cesar videl, da so barbari potolčeni, ga je to silno prizadelo. Stoječ na visoki skali, od koder je mogel videti obe vojski in kjer je bil sam vsem na oči, je vrgel orožje predse, se obrnil k običajni pomoči in z obrazom na tleh klical Boga kot pomočnika z besedami: 'Vsemogočni Bog, ti veš, da sem se odpravil v te boje maščevanja - prepričan sem, da pravičnega - v imenu Kristusa, tvojega

⁹⁹ Med latinskimi viri poročata o tem, da je Teodozij vprašal za svet puščavnika Janeza, tudi (obširneje) RUFINUS. Hist. eccl. 11, 32 (ed. Mommsen, GCS IX.2, 1908, 1036) in s kratko omembo ("accepto rursus propheticò responsò") AUGUSTINUS. De civitate Dei 5,26 (ed. W.M. Green, LCL, II,268). Pavlova formulacija je najbližja Prosperovi (gl. vir 13 c).

¹⁰⁰ Chronica II, 4,28 (PL 106. 1227).

¹⁰¹ Additamenta ad Pauli Historiam Romanam 190 (17-32) (ed. Droysen, MGH AA 2. 1879, 352-353).

¹⁰² ŠAŠEL, Claustra I, št. 22. 25-26.

Sina: če ni tako, me kaznuj, a če sem prišel sem iz hvalevrednega vzroka in z zaupanjem vate, podaj svojim roko, da ne bodo govorili pogani, kje je njih Bog? Njegova molitev je bila takoj uslišana. Nekega Bakurija, ki je bil njegov "magister militum" in se je odlikoval v veri, pobožnosti in kreposti duha, je navdal tak pogum, da je s prvimi poveljniki pohitel k tistemu delu (bojišča), kjer so bili barbari v hudi stiski. Razbil je (nasprotno) bojno vrsto in sovražnike pognal na beg. V tisti uri se je zgodil čudež. S Teodozijeve strani je proti sovražnikom zapihal veter orkanske moči, ki je udarjal ob ščite sovražnikov in z njimi bil ob njihove prsi, jim jih trdovratno tiščal v obraz in s tem zastiral pogled, jih trgjal in tako razkrival njihova telesa, jih obračal in jim jih tiščal v hrbet. Kopja, ki so jih z vso silo vrgli sami, je sunek vetra prestregel, jih zasukal in pognal nazaj, da so se pogubno zabadala vanje. Tista, ki so jih zagnali njegovi (Teodozijevi) vojaki, je nosil po zraku silneje, kakor je bilo v človeški moči, tako da so se po letu skozi velikansko praznino silovito zabadala v sovražnika. Na ta način je bilo bitke konec. Samozvanec se je zgrudil cesarju k nogam in ga prosil za življenje. Vojaki so ga njemu pri nogah obglavili; (to se je zgodilo) na sedemnajsti dan meseca septembra v letu tretjega Arkadijevega in drugega Honorijevega konzulata. Arbogast, povzročitelj tolikšnega zla, je zbežal. Ko je dva dni po bitki spoznal, da ne bo mogel ostati živ, se je pokončal s lastnim mečem. V njegovo slavo je zaradi imenitne zmage Klavdijan, neki slavni, vendar poganski pesnik, med drugimi s temi verzi izrazil pričevanje Bogu in Človeku: 'S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje, tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.'

22. Svetovna kronika, ki jo je napisal **Frutolf iz Michelsberga** pri Bambergu (umrl 1103), nadaljeval in dokončal pa **Ekkehard iz Aure** (umrl 1125) prinaša daljši opis bitke, ki temelji na različnih¹⁰³ antičnih virih. Opis, enega najboljših v srednjeveški zahodni historiografiji, navajamo v celoti:

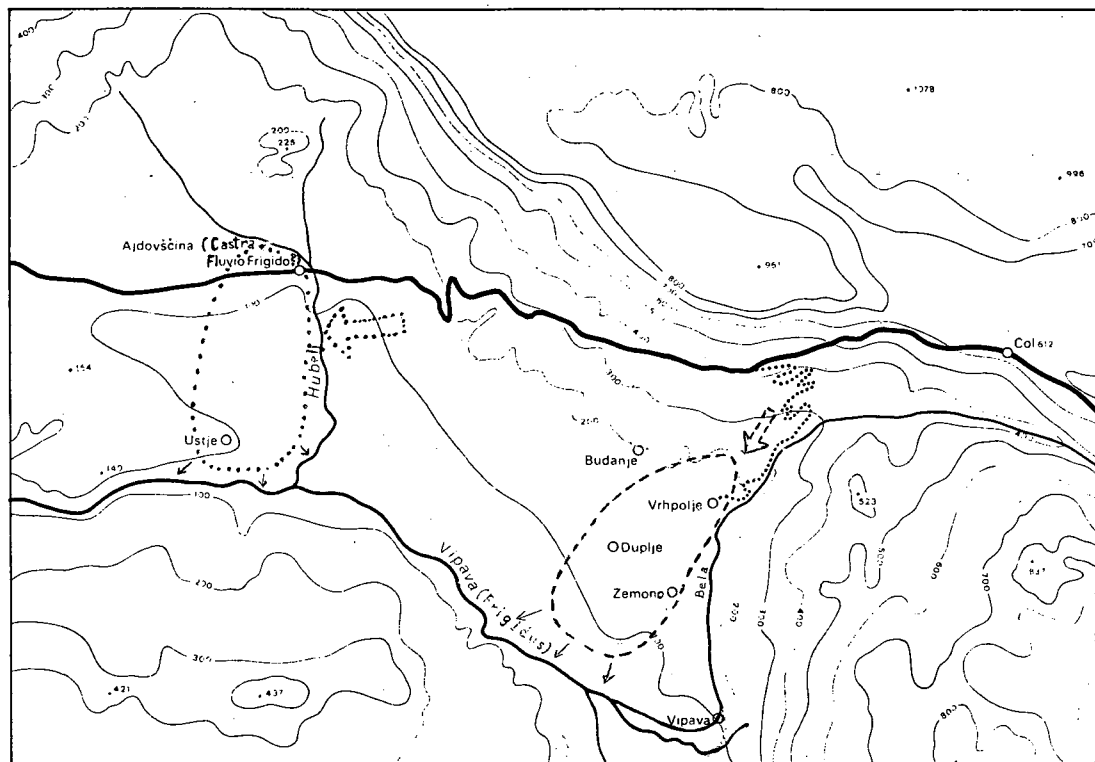
Relictis igitur ambobus filiis in urbe Constantinopolitana, Theodosius contra Eugenium pergit, moxque illi exercitus Wisigotharum plus quam viginti millium occurrit; Eugenius itaque et Arbogastus cum transitus Alpium tenerent, Theodosius in summis Alpibus constitutus, jejuniis et orationibus intentus erat. Circa gallorum vero cantum sopore constrictus, vidit in somnis, quasi jaceret in campo et astant ei duo quidam viri in vestibus albis, equis candidissimis residentes, jubentes eum habere fiduciam primoque diluculo preparare milites ad victoriam, seque dicebant ad solatium sibi destinatos. Quorum alter dicebat, se esse Johannem evangelistam, alter Philippum apostolum. Quae visio etiam alicui militi revelata est. Qua visione comperta, uberiore in oratione lacrimas fudit, et in crastinum facta congressione, turbo ventorum maximus a parte Theodosii in ora hostium surrexit, qui tela, quae ipsi mittebant, in ipsos retorquebat, ea vero, quae ab ejus parte missa sunt, ultra mensuram humani jactus per magnum inane portata valenter hostibus infigebat. Eugenius itaque corruens ad pedes imperatoris, veniam rogabat, sed a militibus circa pedes ejus capite truncatus est; Arbogastus vero propria se manu interfecit, consulatus Archadii anno tercio et Honorii secundo. Ad laudem vero Theodosii ob insignem victoriam poeta quidam nomine Claudianus, sed paganus, inter cetera hujusmodi versibus Deo et homini testimonium cecinit:

*O nimium dilecte Deo, cui militat aether,
et coniurati veniunt ad classica venti,*

Teodozij je oba sinova pustil v Konstantinoplu in pohitel proti Evgeniju. Brž se mu je pridružila vojska Zahodnih Gotov z več kot dvajset tisoč vojaki. Evgenij in Arbogast sta zasedla prehode čez Alpe. Teodozij, ki je bil na vrhu Alp, pa se je ves predal postu in molitvi. Ob petelinjem petju ga je premagal spanec; v sanjah je videl, kako leži na polju, ob njem pa sedita na snežnobelih konjih dva moža v belih oblačilih, ki mu ukazujeta, naj ne izgubi upanja in naj ob svitu pripravi vojake na zmagovito bitko. Povedala sta mu, da sta bila poslana njemu v tolažbo. Eden od njiju se je predstavil kot evangelist Janez, drugi pa kot apostol Filip. To videnje je bilo razodeto tudi nekemu vojaku. Ko je (cesar) zvedel za to (vojakovo) videnje, je molil med neutolažljivim jokom. Med spopadom naslednjega dne je s Teodozijeve strani butnil sovražnikom v obraz veter orkanske moči. Ta je kopja, ki jo jih zalučali, zasukal proti njim samim, ona pa, ki so jih metali z njegove (Teodozijeve) strani, pa je nosil silneje kot je v človeški moči skozi velik prostor in jih silovito zabadal v sovražnike. Evgenij se je zgrudil cesarju k nogam in ga prosil odpuščanja, vendar so ga vojaki ob njegovih nogah obglavili. Arbogast se je ubil sam. (To se je zgodilo) v letu tretjega Arkadijevega in drugega Honorijevega konzulata. V Teodozijevo slavo je zaradi sijajne zmage neki pesnik Klavdijan, ki je bil pogan, med drugimi s temi verzi spesnil pričevanje Bogu in Človeku: S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje, / tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.

Frutolfov opis je centon na podlagi različnih latinskih virov. Avtor začne po Kasidororu (cesar pusti sinova v prestolnici in se odpravi na vojno), nadaljuje po Oroziju (povzema Hist. 7,35,13-14: Evgenij in Arbogast zasedeta alpske zapore, Teodozijeva molitev vrhu Alp), sledi daljši odlomek iz Kasiodora (Teodozija proti jutru premaga spanec, sanjska vizija z nebeškima jezdecema), nato zopet iz Orozija (povzetek Hist. 7,35,17: orkanski veter udari v sovražnika, njegova kopja nese nazaj, izstrelkom Teodozijeve vojske da silno moč). Opis sklepnega dela bitke je povzet po Kasidoru (obglavljenje Evgenija, ko ta cesarju pri nogah prosi milosti, Arbogastov samomor, letnica bitke) in Avguštinu (Klavdijanova verza v pričevanje božje pomoči Teodoziju). Avtor prinaša v mozaiku že znanih virov le eno poročilo, ki ga je postavil v

¹⁰³ Chronicon universale A.D. 388 ss. (PL 154. 760 C - 761 A).



Slika 4: Prizorišče bitke pri Frigidu (na podlagi karte, ki jo posreduje F. Paschoud v prilogi k: Zosime II, 2; gl. tudi str. 486 sl., in »Pregledne karte občine Ajdovščina«, Ljubljana 1989). Po analizi O. Seecka in G. Veitha, ki se ji v glavnih rezultatih pridružuje več kasnejših avtorjev (gl. op. 119–121) in tudi avtor razprave, naj bi bitka potekala na območju Vrhpolja, Duplja in Zemona, premagano Evgenijevo vojsko pa naj bi zasledovali v jugovzhodni smeri proti reki Vipavi (Frigidu). Drugo, v dosedanji diskusiji »alternativno« bojno polje, naj bi bilo med Ajdovščino in izlivom Hublja v Vipavo pri Ustju (gl. op. 120). Kot odprto puščamo vprašanje, ali gre v primeru cestnih postaj »Fluvio Frigido« (36 milj od Ogleja, Itin. Anton. 128, 7) in »mutatio Castra« (35 milj od Ogleja, Itin. Burdig. 560, 2) za identična kraja (prim. op. 31). Poudarimo naj, da spričo odsotnosti kakršnihkoli zanesljivih materialnih najdb ostajata obe območji spopada (prvo, označeno s prekinjeno črto, in drugo, označeno s pikami) hipotetični.

uvodni del pripovedi. Teodoziju naj bi se pridružilo na začetku pohoda več kot dvajset tisoč Gotov. Poročilo prinaša med antičnimi viri samo Jordanes.¹⁰⁴

23. Hugo od sv. Viktorja (1097–1141) je v delu z naslovom "Excerptiones allegoricae" priobčil daljši opis bitke pri Frigidu,¹⁰⁵ ki je skoraj v celoti povzet po Oroziju (Hist. 7,35,13-19). Pri uporabi svojega vira je bil mestoma površen; tako je pri opisu posledic orkanskega vetra en stavek netočno prepisal, enega pa izpustil. Prav tako je izpustil Orozijev zadnji stavek, ki prinaša omembo smrti deset tisoč Gotov na Teodozijevi strani. Ker zapis prinaša le nekoliko skrčen Orozijev opis dogodka in ne vsebuje niti ene izvirne poteze, ga ne navajamo.

24. Oton iz Freisinga (umrl 1158) je v svetovni kroniki, ki velja za eno največjih del srednjeveške historiografije, sorazmeroma podrobno¹⁰⁶ predstavil tudi bitko pri Frigidu. Zapis prinaša nekaj izvirnih potez in ga navajamo v celoti:

Igitur religiosissimus imperator (sc. Theodosius) fide potius quam milite armatus, exercitum contra tyrannos movet, praemissisque Gothicis, quorum 10 milia ab Arbogaste fusa dicuntur, et ipse cum aliis iter

¹⁰⁴ Gl. op. 57.

¹⁰⁵ Excerptiones allegoricae 8,8 (PL 177, 260 D - 261 B).

¹⁰⁶ Chronica 4,18 (ed. R. Wilmans, MGH SS 20, 204-205).

peragit. Dum ergo in Alpibus convenissent, tyrannique meliorem pugnandi facultatem in eminentiore loco haberent, augustus totam noctem lacrimis et orationibus pervigilem ducens, Deo se commitebat. Mane factu pugna conseritur, victisque tyrannis, Eugenius captus interficitur, Arbogastes vero propria manu sibi iniecta, vivendi finem fecit. Quam victoriam meritis piissimi imperatoris ac orationibus ecclesiae a Domino inpetratam, imber coelitus missus ventoque in ora hostium impulsus probavit. Quod quidam etiam ex paganis poeta, ex virtute Dei factum considerans, in laudem principis huiusmodi prosecutus est:

O nimium dilecte Deo, cui militat aether,
et coniurati veniunt ad classica venti.

Prepobožni cesar (Teodozij) je, oborožen bolj z vero kot z vojaki, popeljal vojsko proti samozvancema. Naprej je poslal Gote, od katerih naj bi jih Arbogast deset tisoč pobil, sam pa je z ostalimi nadaljeval pot. Ko so se srečali v Alpah, sta imela samozvanca, ki sta bila na višje ležečem kraju, boljše pogoje za bojevanje. Cesar pa je vso noč prebedel med jokom in molitvami ter se je zaupal Bogu. Zjutraj je prišlo do bitke, v kateri sta bila samozvanca premagana. Evgenij je bil zajet in usmrčen, Arbogast pa je sam položil roko nase in si vzel življenje. Da je to zmago zaradi zasluga prepobožnega cesarja in molitev cerkve prinesel Bog, je potrdil dež, poslan z neba, ki je z vetrom bil sovražnik v obraz. Tudi neki poganski pesnik, ki je menil, da se je to zgodilo z božjo možjo, je v cesarjevo slavo spesnil take verzice:

S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje,
tvojemu zvoku zavezniške sile večrov so pokorne.

Otonov opis bitke temelji na treh poznoantičnih latinskih virih, vendar vsebuje nekaj izvirnih potez. Avtor svojih virov ne prepisuje, temveč samo povzema, vendar na tak način, da njegov opis bitke v celoti predstavlja vse dogodke v novi podobi. Orozijev zaključni stavek o Gotih na Teodozijevi strani, ki so bili poslani naprej in jih je Arbogast deset tisoč pobil (Hist. 7,35,19), je postavil v uvodni del pred opis bitke, tako da lahko dobimo zmoten vtis, da gre za dva časovno in prostorsko med seboj neodvisna spopada. Iz Rufina (Hist. eccl. 11, 33) je povzel podatek, da se je Evgenijeva vojska pred spopadom nahajala na višjem mestu ("in eminentiori loco") in imela zaradi tega boljše taktično izhodišče. Podatek je napačen v toliko, ker se pri Rufinu nanaša na Arbitionovo armadno skupino "in superiore iugo", ki je prestopila pred odločilnim delom bitke na Teodozijevo stran. Osrednji del poročila (Teodozijevo nočna molitev, jutranja bitka z zmago, Evgenijeva usmritev in Arbogastov samomor) je povzet po Oroziju (Hist. 7,35,14-19), sklepní del s Klavdijanovima verzoma pa po Avguštinu. Oton je opisu bitke dodal dve novosti: božji poseg v dogajanje v obliki čudežnega vetra izzovejo ne le prošnje prepobožnega cesarja, temveč tudi molitve cerkve ("orationes ecclesiae"); najverjetnejša podlaga za to Otonovo misel je poročilo v Pavlinovem življenjepisu milanskega škofa Ambrozija o srečanju med cesarjem in škofom v Ogleju jeseni 394.¹⁰⁷ Čudež orkanskega vetra je avtor "razširil" z dežjem, ki ga je postavil v opisu celo na prvo mesto in mu s tem dal osrednjo vlogo ("imber coelitus missus ventoque in ora hostium impulsus"). S tem se vloga čudežnega vremenskega pojava v bitki pri Frigidu približuje vlogi nevihte z dežjem v znameniti bitki z "deževnim čudežem" med rimsko vojsko in Kvadi leta 174.¹⁰⁸

25. Gottfried iz Viterba je v svetovni kroniki z naslovom "Pantheon sive memoriae saeculorum", ki sega do leta 1186, opisal bitko pri Frigidu z besedami:

Morte Valentiniáni comperta, Theodosius in Eugenium tyrannum parat exercitum. Tunc etiam scripsit in Aegyptum ad Joannem monachum, Eutropium eunuchum, et eventum rei a viro ipso sanctissimo requisivit. Cui vir beatissimus plenam victoriam promisit. Theodosius, confisus in Deo, pergít, et Gothos contra tyrannos ante se praemittit. Quorum decem millia ab Arbogasto interimuntur: procedit imperator, et cum in Alpibus hostibus occurrissent, ibique Arbogastus in eminentiori loco positus, ut meliorem pugnandi opportunitatem videretur habere, Theodosius tota nocte prostratus in precibus, mane in Domino confisus, congregitur et gloriose triumphat. Ibi Eugenius captus occiditur. Arbogastus interfecit seipsum.

Ko je Teodozij zvedel za Valentinijanovo smrt, je pripravljaval vojsko (za vojno) proti samozvancu Evgeniju. Tedaj je tudi pisal v Egipt menihu Janezu (in prek) evnuha Evtropija onega presvetega moža povprašal, kako se bo (vojna) končala. Preblaženi mož mu je obljubil popolno zmago. Teodozij je z zaupanjem v Boga šel na pot, Gote pa je poslal naprej proti samozvancu. Izmed teh jih je Arbogast deset tisoč pobil. Cesar je nadaljeval pohod. Ko so (njegoví) v Alpah naleteli na sovražnika, se je Arbogast nahajal na višje ležečem mestu, tako da je imel boljše pogoje za bojevanje. Teodozij je prebil vso noč tako,

¹⁰⁷ Gl. op. 19.

¹⁰⁸ Oton pred tem (Chron. 3,24; MGH SS 20, 186) opisuje to bitko, v kateri je odigral ključno vlogo "largus imber", ki so ga spremljala "crebra fulmina". O bitki z "deževnim čudežem" gl. M. ŠASEL KOS, Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu, Ljubljana 1986, 226 ss.; kratko BRATOŽ, Krščanstvo v Ogleju (kot v op. 23), 34 ss.; nazadnje izérpno H. WOLFF, Die Anfänge des Christentums in Ostraetien, Ufermorium und Nordwestpannonien: Bemerkungen zum Regenwunder und zum hl. Florian, Ostbairische Grenzmarken 31, 1989, 27-45; Isti, Welchen Zeitraum stellt der Bilderfries der Marcus-Säule dar?, Ostbairische Grenzmarken 32, 1990, 9-29.

¹⁰⁹ Pantheon sive memoriae saeculorum 16 (PL 198, 893 D - 894 A); tekstnókritična ed. v MGH SS 22.

da je z obrazom na tleh molil. Zjutraj se je v zaupanju v Boga spopadel (s sovražnikom) in dosegel sijajno zmago. Evgenij je bil zajet in usmrčen. Arbogast pa se je sam pokončal.

Gottfriedov opis vsebuje elemente opisa dveh antičnih virov: Rufina (epizoda s puščavnikom Janezom, ki je cesarju napovedal zmago, boljše strateško izhodišče za Arbogasta pred bitko) in Orozija (usoda deset tisoč Gotov, Teodozijeve nočna molitev, Evgenijev in Arbogastov konec). Ker ne vsebuje nobene izvirne poteze, ga ne bomo podrobneje obravnavali.

26. Magdeburški anali iz 12. stoletja prinašajo k letu 397 (!) naslednji opis bitke pri Frigidu:

Relictis ergo ambobus filiis in urbe Constantinopolitana, Theodosius contra Eugenium pergit. Eugenius igitur et Arbogastus cum transitus Alpium tenerent, Theodosius in summis Alpibus constitutus, ieiuniis et orationibus erat intentus. Congressione autem facta, turbo ventorum maximus a parte Theodosii in ora hostium surgebat, qui tela que ipsi mittebant in ipsos retorquebat. Eugenius itaque corruens ad pedes imperatoris, veniam petebat, sed a militibus circa pedes eius capite truncatus est. Arbogastus vero propria se manu interfecit.

Potem ko je oba sinova pustil v Konstantinoplu, je Teodozij odšel (na vojno) proti Evgeniju. Evgenij in Arbogast sta zavzela prehode čez Alpe. Teodozij, ki je bil na vrhu Alp, pa se je posvetil postu in molitvi. Ko je prišlo do spopada, se je s Teodozijeve strani dvignil proti sovražnikom silen veter. Ta je kopja, ki so jih metali, obračal proti njim samim. Evgenij se je zgrudil cesarju k nogam in prosil odpuščenja, vendar so ga vojaki pri njegovih nogah obglavili. Arbogast se je sam pokončal.

Opis v analih iz Magdeburga je (razen v uvodnem stavku, ki sledi Kasiodoru) kratek povzetek iz Orozija brez kakršnihkoli izvirmih potez.

27. Kratko poročilo o bitki prinaša kremonski škof **Sicardus** v svetovni kroniki, ki sega do leta 1221. Bitko opisuje z besedami:

Theodosius hoc audiens, fultus propheta cuiusdam Joannis monachi, imo auxilio Dei, Arbogasti et Eugenio qui, cum Mediolanum exirent, dixerunt, quod si victores redirent, in Ecclesia stabularent, et clericos sub armis ponerent, bellum intulit. Sed a suis quasi destitutus, signo crucis et oratione obtinuit. Ventus enim flavit ex parte Theodosii, qui spicula hostium repellebat, et sua fixius infigebat. Captus est igitur Eugenius, et occisus. Arbogastes se ipsum occidit, unde

O nimium dilecte Dei! Tibi militat aether,

Et coniurati veniunt ad classica venti.

Teodozij je ob teh novicah začel vojno proti Arbogastu in Evgeniju, zanašajoč se na prerokbo nekega meniha Janeza, še bolj pa na pomoč Boga. Ob odhodu iz Milana sta onadva izjavila, da bosta cerkev spremenila v hlev, duhovnike pa vpoklicala v vojsko, če se bosta vrnila kot zmagovalca. Ko je bil (Teodozij) od svojih kakor zapuščen, je zmagal z znamenjem križa in molitvijo. S Teodozijeve strani je namreč zavel veter, ki je sovražne izstrelke vračal nazaj, one (s Teodozijeve strani) pa je s še večjo silo zabadal (v sovražnika). Evgenij je bil zajet in usmrčen. Arbogastes se je sam pokončal. O tem (dogodku poročajo verzi)

*S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje,
tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.*

Poročilo, povzeto po Oroziju (osrednji del) in Avguštinu (sklepni del s Klavdijanovima verzoma), nima nikakršnih izvirmih potez.

28. Proti koncu 13. stol. je Albertus Miliolus v delu "Cronica imperatorum Latinorum et Grecorum et regum Langobardorum" opisal bitko pri Frigidu z besedami:

Theodosius hec audiens, fultus propheta cuiusdam Johannis monachi, immo auxilio Dei, contra Arbogasten et Eugenium - qui cum Mediolanum exirent, dixerunt, quod, si victores reddirent, in ecclesia stabularent et clericos sub armis ponerent - bellum intulit, sed a suis quasi destitutus signo crucis et oratione optinuit; ventus enim flavit ex parte Theodosii, qui spicula hostium repellebat et sua fisis infigebat. Captus est igitur Eugenius et occisus. Arbogastes se ipsum occidit.

O nimium dilecte Dei, tibi militat aether,

Et coniurati veniunt ad classica venti.

Ko je Teodozij to slišal, je zanašajoč se na prerokbo nekega meniha Janeza, še bolj pa na božjo pomoč, začel vojno proti Arbogastu in Evgeniju. Ko sta ta dva zapuščala Milano, sta dejala, da bosta cerkev spremenila v hlev in duhovnike poklicala v vojsko, če se bosta vrnila kot zmagovalca. Tako rekoč zapuščen od svojih je zmagal z znamenjem križa in z molitvijo. S Teodozijeve strani je namreč zapihal veter, ki je izstrelke sovražnikov vračal nazaj, njegove pa še čvrsteje zabadal (v sovražnike). Evgenij je bil zajet in ubit, Arbogast pa se je pokončal sam.

¹¹⁰ Annales Magdeburgenses A. 397 (ed. G.H. Pertz, MGH SS 16, 1925, 126).

¹¹¹ Chronicon (PL 213, 473 D 474 A).

¹¹² Cronica, c. 50 (ed. O. Holder Egger, MHG SS 31, 1903, 609).

S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje, tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne.

Kratek Albertov opis je kompilacija iz štirih poznoantičnih latinskih avtorjev. Uvodni stavek z omembo prerokbe asketa Janeza in z zanašanjem na božjo pomoč je povzet po Rufinu (Hist. eccl. 11, 32). Albertus tako kot pred njim Sicardus omenja grožnjo poganse strani, da bodo po zmagi milansko cerkev spremenili v hlev in klerike poslali v vojsko. Kot grožnjo Arbogasta in prefekta Flavijana (ne pa Evgenija!) jo med antičnimi viri omenja Ambrozijev biograf Paulinus.¹¹³ Avtor v nadaljevanju povzema Orozija, zaključí pa s Klavdijanovima verzoma, ki ju je povzel po Avguštinu.

29. Sredi 14. stol. je bitko pri Frigidu opisal beneški dož in kronist **Andreas Dandulus**:¹¹⁴

Theodosius interea mortem Valentiniani, sicut et fratris, vindicaturus, antequam ad bellum procederet, cum sacerdotibus et populo loca orationum circuens, ante apostolorum et martirum thecas cilicio indutus se prosternebat, sanctorum deposcens auxilia; scripsit etiam in Egiptum ad Iohanem monachum et eventum rey requisivit; cui vir sanctus victoriam nunciavit. Ipse autem contra Eugenium Gothos ante se missit, quorum X m(ilia) ab Arbogasto cesa sunt, et cum in alpihus hostibus occurrisset, ibique Arbogastus in eminentiori loco meliorem pugnandi oportunitatem haberet, facto congressu, stetit aliquandiu anceps victoria; stetitque Theodosius in rupe, unde conspiciere posset et conspici, et abiectis armis oravit dicens: Omnipotens Deus, tu nosti quia in nomine Christi Filii tui ulcionis iuste, ut puto, bella ista suscepi, sin aliter in me vendica; si vero pro causa probabili, et in te confissus, huc veni, auxilium porige: confortatus enim prius in sompnis fuerat a duobus viris in vestibus albis et equis candidissimis, idest Iohane evangelista et Philippo apostolo. Facta oratione ventus vehementissimus iacula ex parte Eugenii vocabat, de quo Claudianus poeta: O nimium dilecte Deo cui militat aether. Et ceniurati veniunt ad classica venti. Ibi Eugenius captus occiditur, Arbogastus autem se ipsum interfecit.

Teodozij je medtem z namenom, da maščuje smrt Valentinijana kot (svojega) brata, še pred odhodom na vojno skupaj z duhovniki in ljudstvom obiskal svete kraje, oblečen v raševino klečal pred svetinjami apostolov in mučencev in prosil za pomoč svetnikov. Pisal je tudi menihu Janezu v Egipt, da bi izvedel o poteku vojne. Sveti mož mu je napovedal zmago. Proti Evgeniju je naprej poslal Gote, od katerih jih je Arbogast deset tisoč pobil. Ko je v Alpah trčil na sovražnike, je imel Arbogast boljše pogoje za bojevanje, saj je bil na višje ležečem kraju. Prišlo do spopada, katerega potek je bil nekaj časa neodločen. Teodozij je stal na skali, od koder je lahko vse videl in bil od vseh viden. Odložil je orožje in molil: 'Vsemogočni Bog, ti veš, da sem začel to vojno v imenu Kristusa, tvojega Sina, da bi se po pravici maščeval. Če nisem storil tako, me kaznuj; če pa sem prišel sem za pravično stvar in v zaupanju vate, mi pomagaj.' Pred tem sta ga opogumila v sanjah dva moža v belih oblačilih na snežnobelih konjih. To sta bila evangelist Janez in apostol Filip. Ko je odmolil, je orkanski veter izstrelke z Evgenijeve strani vračal nazaj, o čemur poroča pesnik Klavdijan: S tabo je Bog, na tvojih straneh nebo se vojskuje. Tvojemu zvoku zavezniške sile vetrov so pokorne. Evgenij je bil zajet in usmrčen, Arbogast pa se je sam pokončal.

Dandulov opis vsebuje elemente različnih poročil. Priprava na vojno je opisana po Rufinu (Hist. eccl. 11, 32-33). Za omembo usode deset tisoč Gotov, ki so bili poslani v smrt (po Oroziju, Hist. 7,35,19), sledi pripoved, ki se izrazito ravna po Rufinu (Hist. eccl. 11,33; Teodozijeva molitev na visoki, od vseh strani vidni skali). V nadaljevanju omenja sanjsko vizijo z nebeškima jezdecema (po Kasiodoru, ki prek Teodorja Lektorja temelji na Teodoretu) in zelo kratko spregovori o orkanskem vetru. Sledi kot tako rekoč standardni del srednjeveških opisov bitke citat iz Avguština z navedbo obeh Klavdijanovih verzov in zaključek (po Oroziju) z omembo Evgenijeve usmrtilve in Arbogastovega samomora.

Navedenim latinskim srednjeveškim opisom bitke pri Frigidu bi mogli dodati nekaj krajših zapisov v kronikah, ki vsebujejo aluzijo na ta dogodek v obliki kratkih omemb Teodozijeve zmage nad Evgenijem. V nobenem od teh zapisov ne naletimo na omembo kraja in okoliščin spopada v zgornji Vipavski dolini. Le v posameznih primerih (kot na primer¹¹⁵ pri Hermanu iz Reichenau) pa se omenja Teodozijeva zmaga kot posledica božjega posega.

Enajst zahodnih srednjeveških opisov bitke pri Frigidu temelji na poznoantičnih latinskih opisih dogodka. Če poznoantične avtorje razvrstimo z ozirom na intenzivnost uporabe, je daleč

¹¹³ Prim. op. 26.

¹¹⁴ Chronica per extensum descripta aa. 46-1280, a. 394 (Rerum Italicarum scriptores XII/1, ed. E. Pastorello, Bologna 1938, 44).

¹¹⁵ Nekaj primerov ADO, Chronicon (PL 123, 97 A-B: "Qui (Joannes anachoreta) etiam Theodosio consulenti de Eugenio tyranno, victoriam illi praedixit"); HERMANNUS CONTRACTUS, Chronicon a. 395 (PL 143, 86 A: "Theodosius imperator divinitus adiutus Eugenium tyrannum pugna victum peremit"); MARIANUS SCOTTUS, Chronicon III, 415.11 (PL 147, 715 D: "Theodosius Eugenium tyrannum vincit et perimit"); BERNOLDUS, Chronica, a. 395 (PL 148, 1320 B: "Theodosius imperator Eugenium tyrannum vicit").

na prvem mestu Orozij, ki mu sledijo Avguštin, Kasiodor in Rufin. Orozijev opis so uporabljali prav vsi srednjeveški avtorji. Kot najbolj branemu avtorju sta mu bolj ali manj dobesedno sledila Freculphus in Hugo od Sv. Viktorja, deloma pa so povzemali iz njegovega opisa tudi Pavel Diakon (precej), Landolfus (malo), Frutolf, Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus in Dandulus. Avguštinov opis bitke je služil kot podlaga za navajanje dveh Klavdijanovih verzov o božji pomoči cesarju Teodoziju, ki jih navaja kar sedem srednjeveških avtorjev (Pavel Diakon, Landolfus, Frutolf, Oton iz Freisinga, Sicardus, Albertus Miliolus, Dandulus). Kasiodorov opis, ki prinaša na Zahod prek Teodorja Lektorja izročilo grških cerkvenih zgodovinarjev Sokrata in Teodoretta iz 5. stol., so kot vir uporabljali Landolfus (nosilni del opisa), v manjši meri tudi Frutolf in Dandulus. Sorazmeroma majhna je bila uporaba Rufina kot najboljšega vira, saj elemente njegovega opisa prinašajo le Oton iz Freisinga (ki ga napačno razume), Albertus Miliolus in Dandulus. Uporaba ostalih poznoantičnih virov je izjemna, saj se zoži na eno navedbo iz Jordanesove zgodovine Gotov (Frutolf) in dve navedbi iz Pavlinovega življenjepisa milanskega škofa Ambrozija (Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus). Samo dva srednjeveška opisa (Freculphus, Hugo od Sv. Viktorja) temeljita na enem samem viru (Oroziju), vsi ostali opisi pa so sestavljeni kot kompilacija različnih poročil. Le ta so povzeta po dveh avtorjih (Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone), treh (Pavel Diakon, Landolfus, Oton iz Freisinga) ali celo štirih (Frutolf, Albertus Miliolus, Dandulus).

Topografske oznake spopada pri srednjeveških avtorjih ne prinašajo nobene novosti. Reka Frigidus se kot kraj spopada omenja samo pri Landolfu,¹¹⁶ ki je zajemal iz Kasiodora (ta pa prek Teodorja Lektorja iz Sokrata). Vsi drugi avtorji navajajo kot kraj spopada - tako kot njihove poznoantične latinske predloge - z zelo splošnimi oznakami območje alpskih zapor.¹¹⁷ Nobeden od avtorjev (niti Benečan Dandulus iz relativne bližine tega prostora) ni poskušal kraja spopada precizneje določiti. Očitno je bil srednjeveškimi avtorjem točen kraj spopada tako malo poznan kot njihovim poznoantičnim predhodnikom.

Omembo nebeškega posega s čudežnim vetrom najdemo (z izjemo Gottfrieda) pri vseh srednjeveških avtorjih, vendar pa le ti njegovi vlogi dajejo različno težo v primerjavi z drugimi okoliščinami, ki so vplivale na dogajanja na bojnem polju (na primer Arbitionov prestop na Teodozijevo stran). Samo Oton iz Freisinga omenja poleg vetra vlogo dežja, ki naj bi ob močnem vetru bil sovražni vojski v obraz. Podatek je očitno sad avtorjeve fantazije in zaradi tega brez vrednosti.

Srednjeveški latinski viri o bitki pri Frigidu ne prispevajo k samemu raziskovanju dogodka nobenega uporabnega podatka. Posredujejo nam le bogato izročilo o bitki v srednjeveški svetovni kronistiki. Ti viri dokazujejo, da so se srednjeveški avtorji zavedali velikega pomena tega dogodka, ki je v svetovnih kronikah pri prikazu zgodovine rimskega cesarstva med najbolj podrobno opisanimi. Navedeni srednjeveški viri so nastali v Italiji, na Nemškem ali v Franciji, daleč stran od prizorišča dogodka, in z izjemo Dandula tudi izven območja severnojadranskih in jugovzhodnoalpskih pokrajin.

V slovenskem prostoru naletimo na opise bitke pri novoveških avtorjih od 17. stol. dalje. Temeljna obogatitev v proučevanju bitke pri Frigidu je njeno pravilno lociranje v zgornjo Vipavsko dolino, ki ga zastopajo Bavčar (1663), Schönleben (1681) in v najbolj izdelani obliki Valvasor (1689).¹¹⁸ Raziskave 20. stoletja, ki so postavile v ospredje dve možni

¹¹⁶ Additamenta ad Pauli Hist. Rom. 190 (MGH AA 2, 353): "Fit ergo congressio circa fluvium vocabulo Frigidum"

¹¹⁷ Teodozij naj bi bil pred odločilnim spopadom "in summis Alpibus constitutus" (po Oroziju, Hist. 7,35,14 posredujejo to oznako Freculphus, Landolfus, Frutolf, Hugo od Sv. Viktorja, Magdeburški anali) oz. skrajšano "in Alpibus" (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba). Prav tako temelji na Oroziju (Hist. 7,35,13) oznaka "transitus" (sc. Alpium), ki jo najdemo pri Pavlu Diakonu in v Magdeburških analih. Teodozijevo molitev na skali, vidni z vseh strani, omenja Dandulus (po Rufinu, Hist. eccl. 11, 33, Mommsen 1038,9-10). Več avtorjev (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Dandulus) omenja, da se je Arbogast kot poveljnik Evgenijeve vojske nahajal na višjem mestu ("in eminentiori loco"), ki mu je dajalo boljše taktično izhodišče za bitko. Omemba je očitno napačno interpretirano poročilo Rufina o sovražni zasedi "in superiore iugo", ki zaradi Arbitionovega prestopa na Teodozijevo stran ni vplivala na potek bitke.

¹¹⁸ M. BAUZER, *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium* II,123 (rokopis iz leta 1663, odkrit 1773; topografske oznake kot "Theodosius ex monte in Vipacensem campum qui ad Hemonam procurrat... Eugenius in colliculo quodam constituto... Eugenius in colle Hemonae proximo finem pugnae opperiens" jasno kažejo na avtorjevo lociranje spopada na območje Vrhpolja in Zemonja); J.L. SCHÖNLEBEN, *Carnioli antiqua et nova*, Labaci 1681, 252 sl. ("ad fluvium Frigidum qui consensu auctorum non est alius, quam hodie dictus Vipacus..."); J.V. VALVASOR, *Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach-Nürnberg* 1689, XIV,16 (Bd. IV, 202-210; v topografskih oznakah nejasen; ker Frigidus enači v Vipavo in bitko locira na

mikrotopografski lokaciji bitke, vzhodno na področju Vrhpolja, Duplja in Zemona,¹¹⁹ ter približno štiri kilometre oddaljeno zahodno na področju Ajdovskega polja,¹²⁰ spričo odsotnosti kakršnihkoli terenskih raziskav in materialnih najdb niso prinesle bolj jasne, splošno sprejemljive razlage bitke pri Frigidu (prim. sliko 4 na str. 30).

VI. Sklep: potek bitke pri Frigidu

V sklepnem razmišljanju želimo na podlagi pisanih virov orisati okvirni potek bitke, ne da bi se spuščali v vprašanja kraja odločilnega spopada - čeprav se nam zdi lociranje bitke na področje Vrhpolja, Duplja in Zemona verjetnejše od lokacije na Ajdovsko polje, ravnino med Ajdovščino in Ustjem¹²¹ - in ne da bi načenjali taktična in logistična vprašanja.

Pri uporabi literarnih virov moremo postaviti ugotovitev, da uporabne podatke prinašajo samo antična poročila (I., II. in III. skupina, viri 1-14, od katerih sta viri 11 in 14 le povzetek virov 7 in 9 in zato zelo majhne vrednosti). Najpomembnejša so vsekakor poročila sodobnikov, pri čemer se dva avtorja sklicujeta na poročila udeležencev bitke (vira 4 in deloma 8). Bizantinska in zahodna latinska poročila (viri 15-29) so le kompilacije znanih antičnih virov, ki se med seboj razlikujejo v obsegu, natančnosti, številu uporabljenih virov, zato ne prinašajo nobenega novega uporabnega podatka. Kjer se od antičnih virov vsebinsko razlikujejo (npr. vir 24), gre le za površnost ali sad domišljije srednjeveškega pisca.

Državljska vojna med Teodozijem in Evgenijem se je pričela s Teodozijevim pohodom. Tega je začel cesar po obsežnih pripravah v prvih mesecih leta 394, ki so se nanašale po eni strani na urejevanje vojaških, diplomatsko-političnih in družinsko-dinastičnih zadev,¹²² po drugi strani pa zlasti na versko, duhovno in idejno področje (obisk svetih krajev, molitve in post, poizvedovanje o izidu bodoče vojne pri asketu Janezu iz Likopolis; viri 3,4,8,9, 13 c, 18,25,28,29).¹²³ Cesar je z veliko vojsko, potem ko je v veliki meri pritegnil obmejne enote vzhodnih provinc,¹²⁴ v drugi polovici maja 394 krenil iz Konstantinopla.¹²⁵ V Trakiji so se mu pridružili številni "barbari" (viri 7,8,11,14,21,22), zlasti Goti (po Jordanesu več kot dvajset tisoč mož), pa tudi pripadniki drugih ljudstev z območja ob spodnjem toku Donave in iz pokrajini

Kranjsko, je jasno, da je mišljeno kot kraj spopada - enako kot pri Bavčarju in Schönlebnu - področje Vipave); kratko oznako "ob reki Frigidu v Vipavski dolini" prinaša tudi A. LINHART, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs II (1791), I, 17 (Poskus zgodovine Kranjske..... Ljubljana 1981. 189). Raziskave in. in 20. stol. (do 1971) navaja J. ŠAŠEL, *Claustra* I, 11-15.

¹¹⁹ O. SEECK - G. VEITH, Die Schlacht am Frigidus, *Klio* 13, 1913, 459 ss.; G. VEITH, *Metullum und Fluvius Frigidus*, *Jahreshefte des Oesterreichischen archaeologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 489-494; 509-510; F. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 481 ss.; D. VUGA, *Vipavska dolina* I, 14 ss.

¹²⁰ K. PICK - W. SCHMID, Frühgeschichtliche Befestigungsanlagen im Bereiche der Isonzofront, *Jahreshefte des Oesterreichischen archaeologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 307-308; W. SCHMID, *Metullum und Fluvius Frigidus*. Eine Erwiderung, *ibidem*, 503-508; P. PETRU, *Claustra Alpium Iuliarum und die spätrömische Verteidigung in Slowenien*, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 509 (Castra oz. Fluvio Frigido (Ajdovščina) Evgenijevo oporišče v boju proti Teodoziju). K temu mnenju se je nagibal tudi J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 802 (z lociranjem bitke "v ravnino rek Hubelj in Vipava, ki sta obe nosili ime Fluvius Frigidus"); z rahlo nianso Isti, *Ad Pirum - rimska štabna baza na Hrušci, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 159, Ljubljana 188, 15 (to je "boj za sestop iz sotesk pri Vipavi"...kot reka je mišljen "Hubelj pri trdnjavi Castra (Ajdovščina)").

¹²¹ V prid lociranja spopada na področje Vrhpolja in Zemona naj navedemo dva argumenta. 1. Po antičnih virih je veter udaril frontalno proti Evgenijevi vojski, tako da je njene izstrelke zavračal. Ker močan veter (bodisi burja, bodisi orkanski veter ob nevihti) pihajo od severo-severovzhoda, bi bilo to možno le v primeru, če bi bila Evgenijeva obrambna črta - pravokotno na smer vetra - na relaciji Vrhpolje-Duplje. Če bi obrambna črta potekala od Ajdovščine proti Ustju, bi moral veter potegniti od vzhoda, da bi frontalno udaril v to bojno črto (prim. že G. VEITH, *Metullum und Fluvius Frigidus*, 491). 2. Kot strateško izhodišče, iz katerega naj bi preprečili Teodozijevi vojski spust v Vipavsko dolino, je bilo območje Vrhpolja vsekakor bolj primerno. Če bi bila obrambna črta šele pri Ajdovščini, bi Teodozijeva vojska lahko pri Vrhpolju sestopila v Vipavsko dolino. V tem primeru bi bila nasprotna stran prisiljena zaustavljati Teodozijovo vojsko na dosti širši in zato dosti bolj ranljivi obrambni črti, taktična prednost Evgenijeve vojske bi bila v znatni meri izničena.

¹²² ZOSIMUS 4,57 (PASCHOUD II/2, 326; 462 ss).

¹²³ O poizvedovanju o izidu pohoda pri asketu Janezu poroča tudi PALLADIUS, *Historia Lausiaca* 35,2 (ed. G.J.M. Bartelink, Milano 1974, 168), o razmerah v cesarjevi družini (smrt žene Galle tik pred začetkom pohoda) ZOSIMUS 4,57,3 (326). Prim. LIPPOLD, *Theodosius I.*, 903 sl.

¹²⁴ HIERONYMUS, *Epist.* 77,8 (ed. J. Labourt, tome V, 1954, 48): "Aberat tunc Romanus exercitus, et bellis civilibus in Italia tenebatur." Zaradi odsotnosti rimske vojske je prišlo do hudega vpada Hunov v vzhodne province. Prim. tudi CLAUDIANUS, *De III cons. Honorii* 68-72 (Platnauer, LCL I, 274; Teodozij naj bi poklical pod orožje tudi ljudstva daleč z Vzhoda, iz dežel ob Evfratu, Halisu in Orontu, kot so "Arabes... Medi... Armenii... Parthi"); *De consulatu Stilichonis* 1,154-158 (Platnauer 374 ss.; kot udeleženci pohoda se omenjajo prebivalci Kolhide, Iberiji, Arabci, Armenci, Saki, Medijci in Indijci(!)).

¹²⁵ Cesar se je nahajal 20. maja v bližnji Herakleji in 20. junija v Adrianoplu (gl. *Codex Theodosianus* 1.13.1 in 16.5.23); LIPPOLD, *Theodosius I.*, RE Suppl. 13, 1973, 905.

na prvem mestu Orozij, ki mu sledijo Avguštin, Kasiodor in Rufin. Orozijev opis so uporabljali prav vsi srednjeveški avtorji. Kot najbolj branemu avtorju sta mu bolj ali manj dobesedno sledila Freculphus in Hugo od Sv. Viktorja, deloma pa so povzemali iz njegovega opisa tudi Pavel Diakon (precej), Landolfus (malo), Frutolf, Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus in Dandulus. Avguštinov opis bitke je služil kot podlaga za navajanje dveh Klavdijanovih verzov o božji pomoči cesarju Teodoziju, ki jih navaja kar sedem srednjeveških avtorjev (Pavel Diakon, Landolfus, Frutolf, Oton iz Freisinga, Sicardus, Albertus Miliolus, Dandulus). Kasiodorov opis, ki prenaša na Zahod prek Teodorja Lektorja izročilo grških cerkvenih zgodovinarjev Sokrata in Teodoretja iz 5. stol., so kot vir uporabljali Landolfus (nosilni del opisa), v manjši meri tudi Frutolf in Dandulus. Sorazmeroma majhna je bila uporaba Rufina kot najboljšega vira, saj elemente njegovega opisa prinašajo le Oton iz Freisinga (ki ga napačno razume), Albertus Miliolus in Dandulus. Uporaba ostalih poznoantičnih virov je izjemna, saj se zoži na eno navedbo iz Jordanesove zgodovine Gotov (Frutolf) in dve navedbi iz Pavlinovega življenjepisa milanskega škofa Ambrozija (Sicardus iz Kremone, Albertus Miliolus). Samo dva srednjeveška opisa (Freculphus, Hugo od Sv. Viktorja) temeljita na enem samem viru (Oroziju), vsi ostali opisi pa so sestavljeni kot kompilacija različnih poročil. Le ta so povzeta po dveh avtorjih (Gottfried iz Viterba, Magdeburški anali, Sicardus iz Kremone), treh (Pavel Diakon, Landolfus, Oton iz Freisinga) ali celo štirih (Frutolf, Albertus Miliolus, Dandulus).

Topografske oznake spopada pri srednjeveških avtorjih ne prinašajo nobene novosti. Reka Frigidus se kot kraj spopada omenja samo pri Landolfu,¹¹⁶ ki je zajemal iz Kasiodora (ta pa prek Teodorja Lektorja iz Sokrata). Vsi drugi avtorji navajajo kot kraj spopada - tako kot njihove poznoantične latinske predloge - z zelo splošnimi oznakami območje alpskih zapor.¹¹⁷ Nobeden od avtorjev (niti Benečan Dandulus iz relativne bližine tega prostora) ni poskušal kraja spopada precizneje določiti. Očitno je bil srednjeveškimi avtorjem točen kraj spopada tako malo poznan kot njihovim poznoantičnim predhodnikom.

Omembo nebeškega posega s čudežnim vetrom najdemo (z izjemo Gottfrieda) pri vseh srednjeveških avtorjih, vendar pa le ti njegovi vlogi dajejo različno težo v primerjavi z drugimi okoliščinami, ki so vplivale na dogajanja na bojnem polju (na primer Arbitonov prestop na Teodozijevo stran). Samo Oton iz Freisinga omenja poleg vetra vlogo dežja, ki naj bi ob močnem vetru bil sovražni vojski v obraz. Podatek je očitno sad avtorjeve fantazije in zaradi tega brez vrednosti.

Srednjeveški latinski viri o bitki pri Frigidu ne prispevajo k samemu raziskovanju dogodka nobenega uporabnega podatka. Posredujejo nam le bogato izročilo o bitki v srednjeveški svetovni kronistiki. Ti viri dokazujejo, da so se srednjeveški avtorji zavedali velikega pomena tega dogodka, ki je v svetovnih kronikah pri prikazu zgodovine rimskega cesarstva med najbolj podrobno opisanimi. Navedeni srednjeveški viri so nastali v Italiji, na Nemškem ali v Franciji, daleč stran od prizorišča dogodka, in z izjemo Dandula tudi izven območja severnojadranskih in jugovzhodnoalpskih pokrajin.

V slovenskem prostoru naletimo na opise bitke pri novoveških avtorjih od 17. stol. dalje. Temeljna obogatitev v proučevanju bitke pri Frigidu je njeno pravilno lociranje v zgornjo Vipavsko dolino, kjer za zastopajo Bavčar (1663), Schönleben (1681) in v najbolj izdelani obliki Valvasor (1689).¹¹⁸ Raziskave 20. stoletja, ki so postavile v ospredje dve možni

¹¹⁶ Additamenta ad Pauli Hist. Rom. 190 (MGH AA 2, 353): "Fit ergo congressio circa fluvium vocabulo Frigidum."

¹¹⁷ Teodozij naj bi bil pred odločilnim spopadom "in summis Alpibus constitutus" (po Oroziju, Hist. 7,35,14 posredujejo to oznako Freculphus, Landolfus, Frutolf, Hugo od Sv. Viktorja, Magdeburški anali) oz. skrajšano "in Alpibus" (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba). Prav tako temelji na Oroziju (Hist. 7,35,13) oznaka "transitus" (sc. Alpium), ki jo najdemo pri Pavlu Diakonu in v Magdeburških analih. Teodozijevo molitev na skali, vidni z vseh strani, omenja Dandulus (po Rufinu, Hist. eccl. 11, 33, Mommsen 1038,9-10). Več avtorjev (Oton iz Freisinga, Gottfried iz Viterba, Dandulus) omenja, da se je Arbogast kot poveljnik Evgenijeve vojske nahajal na višjem mestu ("in eminentiori loco"), ki mu je dajalo boljše taktično izhodišče za bitko. Omemba je očitno napačno interpretirano poročilo Rufina o sovražni zasedi "in superiore iugo", ki zaradi Arbitonovega prestopa na Teodozijevo stran ni vplivala na potek bitke.

¹¹⁸ M. BAUZER, *Historia rerum Noricarum et Forojuliensium* II,123 (rokopis iz leta 1663, odkrit 1773; topografske oznake kot "Theodosius ex monte in Vipacensem campum qui ad Hemonam procurrit... Eugenius in colliculo quodam constituto... Eugenius in colle Hemonae proximo finem pugnae opperiens" jasno kažejo na avtorjevo lociranje spopada na območje Vrhpolja in Zemona); J.L. SCHÖNLEBEN, *Carnioli antiqua et nova*, Labaci 1681, 252 sl. ("ad fluvium Frigidum qui consensu auctorum non est alius, quam hodie dictus Vipacus..."); J.V. VALVASOR, *Die Ehre des Herzogthums Krain, Laibach-Nürnberg* 1689, XIV.16 (Bd. IV, 202-210; v topografskih oznakah nejasen; ker Frigidus enači v Vipavo in bitko locira na

mikrotopografski lokaciji bitke, vzhodno na področju Vrhpolja, Duplja in Zemona,¹¹⁹ ter približno štiri kilometre oddaljeno zahodno na področju Ajdovskega polja,¹²⁰ spričo odsotnosti kakršnihkoli terenskih raziskav in materialnih najdb niso prinesle bolj jasne, splošno sprejemljive razlage bitke pri Frigidu (prim. sliko 4 na str. 30).

VI. Sklep: potek bitke pri Frigidu

V sklepnem razmišljanju želimo na podlagi pisanih virov orisati okvirni potek bitke, ne da bi se spuščali v vprašanja kraja odločilnega spopada - čeprav se nam zdi lociranje bitke na področje Vrhpolja, Duplja in Zemona verjetnejše od lokacije na Ajdovsko polje, ravnino med Ajdovščino in Ustjem¹²¹ - in ne da bi načenjali taktična in logistična vprašanja.

Pri uporabi literarnih virov moremo postaviti ugotovitev, da uporabne podatke prinašajo samo antična poročila (I., II. in III. skupina, viri 1-14, od katerih sta vira 11 in 14 le povzetek virov 7 in 9 in zato zelo majhne vrednosti). Najpomembnejša so vsekakor poročila sodobnikov, pri čemer se dva avtorja sklicujeta na poročila udeležencev bitke (vira 4 in deloma 8). Bizantinska in zahodna latinska poročila (viri 15-29) so le kompilacije znanih antičnih virov, ki se med seboj razlikujejo v obsegu, natančnosti, številu uporabljenih virov, zato ne prinašajo nobenega novega uporabnega podatka. Kjer se od antičnih virov vsebinsko razlikujejo (npr. vir 24), gre le za površnost ali sad domišljije srednjeveškega pisca.

Državljska vojna med Teodozijem in Evgenijem se je pričela s Teodozijevim pohodom. Tega je začel cesar po obsežnih pripravah v prvih mesecih leta 394, ki so se nanašale po eni strani na urejevanje vojaških, diplomatsko-političnih in družinsko-dinastičnih zadev,¹²² po drugi strani pa zlasti na versko, duhovno in idejno področje (obisk svetih krajev, molitve in post, poizvedovanje o izidu bodoče vojne pri asketu Janezu iz Likopolis; viri 3,4,8,9, 13 c, 18,25,28,29).¹²³ Cesar je z veliko vojsko, potem ko je v veliki meri prižegnil obmejne enote vzhodnih provinc,¹²⁴ v drugi polovici maja 394 krenil iz Konstantinopla.¹²⁵ V Trakiji so se mu pridružili številni "barbari" (viri 7,8,11,14,21,22), zlasti Goti (po Jordanesu več kot dvajset tisoč mož), pa tudi pripadniki drugih ljudstev z območja ob spodnjem toku Donave in iz pokrajini

Kranjsko, je jasno, da je mišljeno kot kraj spopada - enako kot pri Bavčarju in Schönlebnu - področje Vipave); kratko oznako "ob reki Frigidu v Vipavski dolini" prinaša tudi A. LINHART, Versuch einer Geschichte von Krain und den übrigen Ländern der südlichen Slaven Oesterreichs II (1791), I, 17 (Poskus zgodovine Kranjske..... Ljubljana 1981. 189). Raziskave 19. in 20. stol. (do 1971) navaja J. ŠAŠEL, *Claustra I*, 11-15.

¹¹⁹ O. SEECK - G. VEITH, Die Schlacht am Frigidus, *Klio* 13, 1913, 459 ss.; G. VEITH, *Metullum und Fluvius Frigidus*, *Jahreshefte des Oesterreichischen archaeologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 489-494; 509-510; F. PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 481 ss.; D. VUGA, *Vipavska dolina I*, 14 ss.

¹²⁰ K. PICK - W. SCHMID, Frühgeschichtliche Befestigungsanlagen im Bereiche der Insonzfront, *Jahreshefte des Oesterreichischen archaeologischen Instituts* 21-22, 1922-1924, 307-308; W. SCHMID, *Metullum und Fluvius Frigidus*. Eine Erwiderung, *ibidem*, 503-508; P. PETRU, *Claustra Alpium Iuliarum und die spätrömische Verteidigung in Slowenien*, *Arheološki vestnik* 29, 1978, 509 (Castra oz. Fluvio Frigido (Ajdovščina) Evgenijevo oporišče v boju proti Teodoziju). K temu mnenju se je nagibal tudi J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 802 (z lociranjem bitke "v ravnino rek Hubelj in Vipava, ki sta obe nosili ime Fluvius Frigidus"); z rahlo nianso Isti, *Ad Pirum - rimska štabna baza na Hrušici, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* 159, Ljubljana 188, 15 (to je "boj za sestop iz sotesk pri Vipavi"...kot reka je mišljen "Hubelj pri trdnjavi Castra (Ajdovščina)").

¹²¹ V prid lociranja spopada na področje Vrhpolja in Zemona naj navedemo dva argumenta. 1. Po antičnih virih je veter udaril frontalno proti Evgenijevi vojski, tako da je njene izstrelke zavračal. Ker močan veter (bodisi burja, bodisi orkanski veter ob nevihti) pih od severo-severovzhoda, bi bilo to možno le v primeru, če bi bila Evgenijeva obrambna črta - pravokotno na smer vetra - na relaciji Vrhpolje-Duplje. Če bi obrambna črta potekala od Ajdovščine proti Ustju, bi moral veter potegniti od vzhoda, da bi frontalno udaril v to bojno črto (prim. že G. VEITH, *Metullum und Fluvius Frigidus*, 491). 2. Kot strateško izhodišče, iz katerega naj bi preprečili Teodozijevi vojski spust v Vipavsko dolino, je bilo območje Vrhpolja vsekakor bolj primerno. Če bi bila obrambna črta šele pri Ajdovščini, bi Teodozijeva vojska lahko pri Vrhpolju sestopila v Vipavsko dolino. V tem primeru bi bila nasprotna stran prisiljena zaustavljati Teodozijovo vojsko na dosti širši in zato dosti bolj ranljivi obrambni črti, taktična prednost Evgenijeve vojske bi bila v znatni meri izničena.

¹²² ZOSIMUS 4,57 (PASCHOUD II/2, 326; 462 ss).

¹²³ O poizvedovanju o izidu pohoda pri asketu Janezu poroča tudi PALLADIUS, *Historia Lausiaca* 35,2 (ed. G.J.M. Bartelink, Milano 1974, 168), o razmerah v cesarjevi družini (smrt žene Galle tik pred začetkom pohoda) ZOSIMUS 4,57,3 (326). Prim. LIPPOLD, *Theodosius I.*, 903 sl.

¹²⁴ HIERONYMUS, *Epist.* 77,8 (ed. J. Labourt, tome V, 1954, 48): "Aberat tunc Romanus exercitus, et bellis civilibus in Italia tenebatur." Zaradi odsotnosti rimske vojske je prišlo do hudega vpada Hunov v vzhodne province. Prim. tudi CLAUDIANUS, *De III cons. Honorii* 68-72 (Platnauer, LCL I, 274; Teodozij naj bi poklical pod orožje tudi ljudstva daleč z Vzhoda, iz dežel ob Evfratu, Halisu in Orontu, kot so "Arabes... Medi... Armenii... Parthi"); *De consulatu Stilichonis* 1,154-158 (Platnauer 374 ss.; kot udeleženci pohoda se omenjajo prebivalci Koldihe, Iberijci, Arabci, Armenci, Saki, Medijci in Indijci(!)).

¹²⁵ Cesar se je nahajal 20. maja v bližnji Herakleji in 20. junija v Adrianoplu (gl. *Codex Theodosianus* I.13.1 in 16.5.23); LIPPOLD, *Theodosius I.*, RE Suppl. 13, 1973, 905.

severno od Črnega morja, med njimi zlasti Huni in Alani.¹²⁶ Teodozij je poveljevanje velike armade, katere številčnosti viri ne navajajo,¹²⁷ zaupal petim poveljnikom: Timasiju in Stilihonu rimske enote, barbarske zavzniške enote pa Gotu Gainu, Alanu Saulu in Iberiju Bakuriju.¹²⁸ Teodozijeve armada je prodirala po glavni prometni povezavi čez balkanske in podonavske province in je v dobrih dveh mesecih (od konca junija do začetka septembra) prišla do alpskih zapor. Dogodkov na alpskih zaporah antični viri ne opisujejo, ker za celoten potek vojne očitno niso bili ključnega pomena. Le Filostorgij (vir 6) omenja Teodozijevo zavzetje Alp "z izdajo" (prodosía), Sozomen (vir 8) pa omenja zajetje prvih straž (tàs prótas phylakás). Poročila se očitno nanašajo na dogodke na Hrušici (Ad pirum), ki so jih osvetlile arheološke raziskave izpred dveh desetletij. Kastel Ad pirum je očitno padel po resnem spopadu, na kar kažejo novčnice in druge najdbe. Kastel je po vsej verjetnosti zavzela Teodozijeva zavezniška predhodnica, ki so jo sestavljali v prvi vrsti Goti.

Evgenijeva vojska, ki ji je poveljeval Frank Arbogast, je bila sestavljena iz zahodnih rimskih enot ("Romanorum praesidia"), iz vojske iz Galije s številnimi germanskimi najemniki ("auxilia barbarorum"), zlasti Franki ("Gallorum Francorumque vires").¹³⁰ Njena velikost ni znana (le Sokrat, vir 7, jo ocenjuje na "več deset tisoč mož"), očitno pa ni dosegala velikosti Teodozijeve vojske, saj so bile vojaške sile zahodnega dela cesarstva šibkejše od onih na Vzhodu, poleg tega Evgenij in Arbogast nista (vsaj do take mere) pritegnila vojske z meje. Z ozirom na podatke o številčnosti armad zahodnega dela cesarstva v državljanskih vojnah 4. stol. bi jo mogli okvirno oceniti na okrog 30-40 000 mož.¹³¹ Od vojaških poveljnikov je poznan samo še Arbition, medtem ko je bila navzočnost Nikomaha Flavijana bolj ideološko-propagandne narave. Cesar je z vojsko pred prvim avgustom 394 zapustil Milano.¹³² Vojska se je do začetka septembra razporedila za obrambo izstopa iz Julijskih Alp. Pri tem je Arbogastov načrt predstavljal pomembno novost v antičnem vojskovanju. Bistvo tega načrta je naslednje: ne braniti za vsako ceno dostopa v obrambno območje (čemur je bil pravzaprav namenjen obrambni sistem "claustra Alpium Iuliarum" in kot nam kaže - kot morda najbolj znan primer iz antične vojaške zgodovine - bitka pri Termopilah 480 pr. Kr.), temveč po prehodu sovražnika na težko prehodno in vojaško posebej zavarovano ozemlje le temu preprečiti izstop iz obrambnega območja.¹³³ Temu je služil tudi obkoljevalni manever Arbitionove armadne skupine, ki je Teodozijevo

¹²⁶ O gotski udeležbi gl. op. 57. Medtem ko Sokrat in Sozomen (št. 7 in 8) govorita le splošno o obdonavskih barbarih, omenja CLAUDIANUS, De bello Gildonico 243-245 (Platnauer I,116) med Teodozijevimi zavzniki kralja Armenije (morda Bacurius, ki se mestoma označuje tudi kot armenski kralj, gl. PLRE I, 144), neznanega kralja z območja Azovskega morja, "Gete" in "Gelone" (tedaj že neobstoječi ljudstvi, ki nastopata kot metonimija za prebivalce dan. Vlaške in severne črnomske obale). ZOSIMOS 4,57 (PASCHOUD 326) omenja tudi alanskega kralja Saula (PLRE I, 809).

¹²⁷ SEECK - VEITH, Die Schlacht am Frigidus, 463, sta moč Teodozijeve vojske ocenila, verjetno previsoko, na okrog sto tisoč mož. Če upoštevamo, da je Teodozijevo vojsko sestavljala večina mobilnih enot vzhodne državne polovice, znatni del obmejnih enot (gl. op. 124), in da se ji je pridružilo najmanj 20 000 zavzniških (barbarskih) vojščakov, si moremo njeno številčno moč predstavljati v okviru najmanj 50 000 do okrog 80 000 mož (kot je štela vojska Konstancija II. v bitki pri Mursi: prim. op. 131).

¹²⁸ ZOSIMOS 4,57,2-3 (PASCHOUD II/2, 326: 463 ss.). Problematično je bilo imenovanje Gota Gaina namesto kralja Alarika, ki je bil tedaj res še mlad (komaj dobrih dvajset let), vendar je taka odločitev sprožila med Goti notranje napetosti in nezadovoljstvo, ki se je še stopnjevalo po strahotnih izgubah v bitki. Povratak Gotov na Balkan od konca januarja 395 dalje je vodil že Alarih. Prim. WOLFRAM, Die Goten, 144 sl.

¹²⁹ Th. ULBERT (s sodelavci), Ad pirum (Hrušica). Spätromische Passbefestigung in den Julischen Alpen, München 1981, 46-49; 160 (s sklepom, da je po 394 življenja Hrušice kot trdnjave konec); analizo novčnic najdb posreduje P. KOS. The monetary circulation in the Southeastern Alpine region ca. 300 B.C. - A.D. 1000 (Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp 300 pr. n. št. - 1000), Situla 24, 1986, 205-207; 247 (s sklepom, da je bilo uničenje kastela 394 začasno, saj najdbe tečejo tudi po letu 395); Isti, Denarni obtok v slovenskem prostoru v pozni antiki (referat v gradivu kolokvija "Zaton rimskega cesarstva in poznoantična doba na Slovenskem" (Ljubljana, marec 1994), z ugotovitvijo, da na osnovi novčnic najdb ni mogoče ugotavljati kakršnihkoli znakov nasilne prekinitve življenja v trdnjavah Castra in Ad Pirum; obrambna funkcija obeh trdnjav naj bi trajala do začetka 5. stol.).

¹³⁰ O Arbogastu gl. PLRE I, 95-97; o sestavi Evgenijeve vojske (kot "robustissimus exercitus" jo značuje AUGUSTINUS, De civ. Dei 5,26) gl. OROSIUS, 7,35,11-12; prim. SEECK - VEITH, Die Schlacht, 458; HOFFMANN, I, 30; II, 10 (op. 35).

¹³¹ SEECK - VEITH, Die Schlacht, 463; orientacijo o velikosti armad v državljanskih vojnah 4. stol. dajejo poročila o bitki pri Mursi 351 med Konstancijem II. z vzhodno armado in Magnencijem z zahodno armado. Prva je štela okrog 80 000 vojakov, druga le 36 000 (DEMANDT, Spätantike, 84). Podobne številke si moremo predstavljati v bitki pri Frigidu. Večje so bile armade v državljanskih vojnah v začetku 4. stol. (leta 324 Licinij z vojsko 165 000 mož proti Konstantinu s 130 000 vojaki. DEMANDT, Spätantike, 70). O vojaškem potencialu rimskega cesarstva oz. njegovih delov v tem času prim. DEMANDT, Spätantike, 256.

¹³² AMBROSIIUS, Epist. 61,2 (PL 16, 1186 sl.); Ambrozij, ki se je izogibal srečanju z Evgenijem, se je (po Evgenijevem odhodu na vojno) "circiter Kalendas Augustas" vrnil v Milano. O Arbitionu in Flavijanu gl. PLRE I, 94: 347 ss.

¹³³ SEECK - VEITH, Die Schlacht, 460; PASCHOUD v: ZOSIME II/2, 482.

vojsko zaprla v težko prehodni in hribovit svet med Logatcem in Ajdovščino, brez možnosti, da bi na gozdnatem kraškem območju le ta prišla do vode ali zadostne količine krme za konje, če bi se morala zadrževati v njem dalj časa. Izhodiščno stanje za bitko naj bi bilo naslednje: Evgenijeva vojska je po duhovni in verski pripravi na položaju (postavitev Jupitrovih kipov po okoliških hribih, priprava Herkulovih podob kot bojnih znakov, viri 4,9,18) in po opravljenih obrambnih inženirskih delih (lesene in zidane utrbe s stolpi, "turres...moenia", vir 1 a) v ravnini ("campis", vir 5) čakala na prihod nasprotnika. Glavnina Teodozijeve vojske je zaradi slabih poti, svoje velikosti in obsežnega prateža z bojno ureditvijo in bojno pripravljenostjo zamujala. Pred glavnino so šle barbarske federatske enote, ki so se kot prve približale sovražni vojski.

Sledil je prvi dan bitke (5. sept.), ki mu viri posvečajo zelo malo pozornosti. Teodozij je z visokega prelaza zagledal v ravnini pred seboj za boj pripravljeno nasprotno vojsko, sestavljeno in pehote in konjenice (vir 8). V prepričanju, da bo preboj zapore ob izstopu v dolino zelo težak, je poslal v napad federatske oddelke, morda prav zato, ker je želel rimske enote obvarovati pred prevelikim krvnim davkom; le tega naj bi dali "barbari" (arianski Goti in ostali, ki so bili z delno izjemo kavkaških ljudstev pogani). Napad federatskih enot, v katerih so prevladovali kot konjeniki in pešci Goti (ob njih pa so se najbrž borili "lokestrelci na konjih", s čimer so mišljeni lahko Alani, Huni, Iberijci ali pripadniki drugih vzhodnih ljudstev, vir 10), ni uspel. Na bojnem polju naj bi obležalo deset tisoč Gotov ali polovica gotskega kontingenta (viri 5,20,24,25,29). Teodozij je poskušal svojim federatom v stiski pomagati, vendar je bilo to zaradi ozkih poti ("locorum angustiis") in prateža ("impedimentis calonum") nemogoče. Njegova vojska je zamujala z bojno pripravo ("paulo serius in aciem descenderet"), kar je cesar opazil z veliko mero zaskrbljenosti. V kritičnem trenutku popolnega poraza zavezniške predhodnice, ki ji glavnina vojske ni mogla priskočiti na pomoč, je razjahal in stopil pred kolono ob vzkluku prirejenega verza iz Psalmov (115,2; "Ubi est Theodosii deus", vir 2 b). Sončni mrk na ta dan bitke ni dokazljiv in je očitno izmišljotina nekaterih vzhodnih zgodovinarjev, ki so napačno razumeli stranski pojav ob nastopu orkanskega vetra naslednjega dne (vira 10 in 12). Vprašanje zase je vloga Teodozijevega zavezniškega poveljnika Iberijca Bakurija prvega dne bitke. Medtem ko naj bi po enem (verjetno napačnem) poročilu junaško padel (vir 10), pa naj bi po drugih poročilih prav on drugega dne izvedel odločilni preboj sovražne obramone črte (viri 3,7,11,14).

Posledice prvega dneva bitke so odločilno vplivale na dogodke naslednjega dne. Teodoziju naj bi po neuspehu federatov poveljniki svetovali, naj se z vojsko umakne in pripravi za naslednjo pomlad močnejšo armado, s katero bi v vsakem primeru zmagal. Ker bi to pomenilo očitni poraz, naj bi Teodozij, prepričan v pravilnost prerokbe asketa Janeza iz Likopolis in s tem v zmago krščanskega Boga, ta predlog zavrnil (vira 9,18). Teodozijevo odločitev, da nadaljuje nedokončano bitko, je dobila potrditev s prestopom Arbitionove armadne skupine na njegovo stran (viri 5,20,23) in s Flavijanovim samomorom (vir 3). Motivi za odpad dela Evgenijeve vojske niso znani in o njih lahko le ugibamo. Morda je v ozadju prokrščanska usmeritev samega poveljnika, morda njegova podkupljivost ali prepričanje, da bo Teodozijevo stran zmagala (prim. vira 8,18). Vsekakor je možno, da je ta armadna skupina, ki naj bi izvedla obkoljevalni manever in naj bi se potemtakem nahajala nekje na postojnskem ali celo logaškem območju,¹³⁴ izgubila stik z glavnino Evgenijeve vojske in ji ni bil jasen izid prvega dne bitke. Flavijanov samomor, po pripovedi virov v zelo boleči obliki,¹³⁵ je verjetna posledica te izdaje v Evgenijevi vojski. Močno hagiografsko so obarvana poročila o tem, da je Teodozij vso noč molil in jokal (kar je vsekakor vsaj za del noči verjetno, viri 5,8,9,20,23,24). Cesarjeva molitev pred odločilnim delom bitke spominja na podobno obnašanje starozaveznih izraelskih vojskovodij, pa tudi na obnašanje nekaterih krščanskih cesarjev 4. stol., po katerih bi se mogel cesar, sam globoko veren kristjan, zgledovati.¹³⁶ Hagiografska poteza pripovedi je Teodozijevo

¹³⁴ Obkoljevalni manever je bil mogoč bodisi po cesti s pivške strani (Razdrto - Predjama - Bukovje - Hrušica), bodisi na unško-logaškem področju (zveza čez postojnska vrata, Planinsko polje proti Martinj Hribu), gl. Th. ULBERT, Ad pirum, 5: 10; J. ŠAŠEL, Ad Pirum - rimska štabna baza na Hrušici, 17 ss.

¹³⁵ "Carmen adversus Flavianum", ohranjena v pariškem rokopisu, omenja zelo bolečo obliko smrti ("tracta mors"); prim. PIGANIOL, L'empire chrétien, 291. PASCHOU (ZOSIME II.2. 485) domneva, da je Rufinova pripoved o bitki v kronologiji napačna in postavlja Flavijanov samomor v čas po koncu bitke.

¹³⁶ Cesar Konstancij II. se je ves čas poteka bitke pri Mursi 351 skupaj s škofom Valensom iz Murse zadrževal "in basilica martyrum extra oppidum sita" (SULPICIOUS SEVERUS, Chronica 2,38,5; ed. C. Halm, CSEL 1. 1866. 91).

sanjska vizija z nebeškima jezdecema (viri 9,11,14,17,18,21,22,29), za katero zopet najdemo vzporednice v Stari zavezi, zlasti pa v znameniti Konstantinovi viziji v noči pred bitko pri Milvijskem mostu 312.¹³⁷ Obstoje "molilnice vrhu gore" (viri 9, 11,14), kjer naj bi cesar imel sanjsko videnje, je sporen, saj gre za močno hagiografsko stilizirano pripoved avtorja, doma iz Sirije, ki je bil pod močnim vplivom duhovnosti zgodnjega meništva. Evgenijeva vojska naj bi se po prvem zmagovitem dnevu zaradi lahkomišelnosti samega cesarja predajala prezgodnjemu slavlju v prepričanju, da po tako hudem porazu tega dne nasprotna vojska ni več sposobna za vojskovanje (vir 10).

Noči s 5. na 6. sept., ki naj bi jo poveljniki obeh vojsk preživeli na tako različen način, je sledil drugi odločilni dan bitke takoj ob jutranji zori. Po Teodozijevi jutranji molitvi - njeno lociranje na visoko skalo nad bojiščem ("in edita rupe") pri Vrhpolju je hagiografsko obarvano in zato nezanesljivo (vir 3) - se je pričel masovni napad glavnine vzhodne vojske v času, ko naj bi Evgenijeva vojska še ne bila pripravljena na spopad (vir 10). Napad se je pričel s Teodozijevim znamenjem križa (viri 5,20,21,23) malo pred nastopom orkanskega vetra, ki je Teodozijevo vojsko potiskal proti sovražniku, tega pa izjemno oviral pri bojevanju. Izstrelki Evgenijeve vojske so izgubili vso moč in naj bi jih orkanski veter obračal; veter je trgjal ščite vojakom iz rok, prah jim je silil v oči in jim oviral vid (viri 1 b,2 c,3,4,5,7,8,9,11,14,18,19-24,26-29). Ob nastopu vetra je verjetno prišlo do delne zatemnitve ozračja, ki naj bi jo nekateri napačno razlagali kot velik del dneva trajajoč sončni mrk (vira 10,12). Preboj sovražnih vrst je tudi drugega dne vodil zavezniški poveljnik, tokrat Iberijec Bakurij z (očitno vzhodnimi barbarskimi) oddelki, ki so uprizorili pravi pokol Evgenijeve vojske (vira 3,7). Po preboju sovražnih vrst in požigu sovražnih utrdbenih gradenj (vir 1 a) se je nadaljevalo zasledovanje in pobijanje sovražnih vojakov vse do reke Frigidus (Vipave), katere tok naj bi zaradi grmade trupel zastal (vir 1 a-b). Evgenij je bil zajet.¹³⁸ Ko so ga privedli zvezanega pred Teodozija, je prosil milosti, vendar so ga vojaki takoj obglavili, verjetno neodvisno od Teodozijeve volje oziroma še pred cesarjevo sodbo (viri 3,5,7,8). Njegovo glavo naj bi natakneli na drog in kazali po bojišču (vir 10), po bitki pa morda tudi po italjskih mestih (vir 12). Preostali Evgenijevi vojaki so se predali (viri 5, 9, 18), prosili Teodozija odpuščanja in bili takoj na bojnem polju deležni pomilostitve (viri 9,10,18).

Spopad se je zaključil z zasledovanjem pobeglega vojskovodja Arbogasta, ki se je zatekel v neprehoden hribovit svet in dva dni kasneje (torej 8. sept.) napravil samomor tako da se je vrgel na lastni meč (viri 1 b,5,6,10,12). Nato so med smešenjem odstranili Jupitrove kipe (vir 4) in se posvetili pokopu padlih vojakov in oficirjev; del teh so prepeljali na vojaško pokopališče v Konkordiji.¹⁴⁰ Cesar je po zmagi denarno obdaroval zaslužne vojake - tudi tiste, ki so se borili na nasprotni strani (!) - in jih odlikoval.¹⁴¹ Zdi se, da je šele po tej bitki Stiliho postal cesarjev vrhovni vojaški poveljnik ("magister militum"), prav tako sta napredovala Bakurij (ki je, v nasprotju z virom 10, bitko očitno preživel; prej "comes domesticorum", sedaj "magister militum vacans") in Gainas (postal je "comes rei militaris"), medtem ko je Timasius ("magister equitum et peditum") ohranil svoj prejšnji naslov, usoda Saula pa ni znana. Število padlih v bitki ni znano, gotovo pa je precej presehalo dvajset tisoč vojakov. Na Teodozijevi strani je samo prvega dne padlo deset tisoč Gotov (viri 5,20,24,29), izgube Evgenijeve strani pa ocenjuje samo en vir na okrog deset tisoč vojakov (vir 13 a); ker oba vira navajata isto število na nasprotnih straneh, je podatek nezanesljiv. S tem je bila ta bitka za bitko pri Mursi 351 (z okrog

¹³⁷ LACTANTIUS, De mortibus persecutorum 44,5 (ed. J. Moreau, SC 39, 1954, 127 in 433 sl.; videnje kristograma); EUSEBIUS, Vita Constantini I, 28 (PG 20, 944; videnje križa z napisom "louito nika); prim. DEMANDT, Die Spätantike, 67 (s podrobno lit.). LACTANTIUS, De mort. pers. 46,3-4 (SC 39, 129; 449 sl.) opisuje nočno videnje cesarja Licinija pred odločilno bitko z Maksiminom Dajo, v kateri se mu je prikazal "angelus dei".

¹³⁸ Premaganega Evgenija prikazuje kot edini "ikonografski" vir iz antike, ki se nanaša na dogodke pri Ajdovščini. Aleksandrijska kronika iz 5. stol. (gl. op. 3).

¹³⁹ Le Teodoret (vir 9, na njegovi podlagi 18) poroča o tem, da je Teodozij izrekel sodbo, ki ji je sledilo obglavljenje; na to meri tudi Klavdijan (vir 10). Drugi viri (7,8,11,14,22,26) poročajo o obglavljenju kot o spontanem dejanju nekega vojaka (ali več vojakov).

¹⁴⁰ HOFFMANN, Das spätrömische Bewegungsheer I, 83 ss.; prim. G. LETTICH, Le iscrizioni sepolcrali tardoantiche di Concordia, Trieste 1983, 35 ss.

¹⁴¹ HOFFMANN, I, 101 ss.; LIPPOLD, Theodosius I., 908.

štiriinpetdeset tisoč padlimi vojaki)¹⁴² ena najbolj krvavih v državljanskih vojnah 4. stol. in ena najbolj krvavih v vsej poznoantični dobi. Vest o zmagi se je širila po državi, v velikih mestih kot je bila na primer Aleksandrija so novico uradno objavili.

Po bitki je Teodozij krenil proti Italiji in se je z vojsko dalj časa zadrževal na območju Benečije (gotovo v Ogleju, verjetno tudi v Konkordiji). Osrednje vprašanje po zaključku državljanske vojne je bilo vprašanje odnosa do premaganih nasprotnikov. Teodozij se je iz različnih razlogov nagibal k splošni amnestiji. Bil je prepričan, da je zmagal s pomočjo Boga, zato sam nima pravice kaznovati nasprotnikov. Milanski škof Ambrozij, ki je imel na cesarja izjemno velik vpliv, je vladarja utrdil v prepričanju o božji naravi zmage (vir 2 a). Že pred srečanjem z njim v Ogleju se je zavzel za premagano stran, zlasti za tiste, ki so iskali zatočišče v cerkvah.¹⁴³ Kaznovanje premagane vojske bi bilo nesmiselno; vojaki so bili v tej dobi preveč dragoceni, da bi jih pobijali, in v poznoantični dobi so masovne eksekucije vojakov, ki so bili udeleženi v državljanskih vojnah, izjemno redek pojav.¹⁴⁴ Državljska vojna 394 se je zaključila s splošno in popolno pomilostitvijo poražene strani. Ta je dobila potrditev z dvema zakonoma o amnestiji, ki ju je izdal cesar Honorij nekaj mesecev po Teodozijevi smrti, vendar v duhu uredb in politike pokojnega cesarja.¹⁴⁵ V tem oziru se vojna 394 razlikuje od večine državljanskih vojn kasne republikanske in zgodnje cesarske dobe, ki so se praviloma zaključevale z obračunom s poraženo stranjo. Epilog državljanske vojne 394 je zaradi globoko krščanskega zadržanja cesarja Teodozija in zaradi posebnih okoliščin - poteka odločilne bitke z "božjim" posegom, velikega vpliva splošni pomilostitvi naklonjenega škofa Ambrozija - dobil morda najbolj civilizirane poteze v vsej zgodovini državljanskih vojn v rimski državi.

¹⁴² Epitome de Caesaribus 42,4; EUTROPIUS 10,12; ZOSIMUS 2,50-53 (PASCHOUD I, 123 ss.: 258 ss.); ZONARAS 13,8 (PG 134, 1128-1130); STEIN, Histoire I, 140; DEMANDT, Spätantike, 84.

¹⁴³ Gl. op. 47.

¹⁴⁴ HOFFMANN I, 101.

¹⁴⁵ Gl. op. 19.

¹⁴⁶ HOFFMANN, II, op. 11 sl. (z navedenimi primeri državljanskih vojn, ki se z redkimi izjemami končajo z amnestijo vojakov poražene armade).

¹⁴⁷ Teodozijevo prizanesljivost do nasprotnikov dokazujejo viri za obdobje vojne 388 (vire navaja HOFFMANN II, 198 op. 67) in za vojno proti Evgeniju 394 (viri 4,5,8; gl. k temu AMBROSIIUS, Epist. 61,6 in 62,3-4 (PL 16, 1187/8); prim. op. 19 in HOFFMANN II, 12 op. 42). Zakona o amnestiji (Cod. Theod. 15,14,11 in 12) je Honorij izdal maja in junija 394 v skladu s politiko pokojnega očeta ("Fas est sequi nos paternae dispositionis arbitrium...").

Zusammenfassung

DIE SCHLACHT AM FRIGIDUS IN DER ÜBERLIEFERUNG DER ANTIKEN UND MITTELALTERLICHEN AUTOREN

Rajko Bratož

Der Autor stellt die literarischen Quellen über die Schlacht am Frigidus dar, sowohl die bedeutendsten, die bereits mehrmals systematisch vorgestellt und analysiert wurden (Anm.4), wie auch die weniger bekannten, neueren Datums, die zwar keine neuen Daten zutage fördern, die Quellenangaben über die Schlacht jedoch vervollständigen und von einer reichen Überlieferung der Schlacht widmet der Autor besondere Aufmerksamkeit. Durch das Heranziehen von zwölf mittelalterlichen abendländischen Beschreibungen versucht der Autor, die Quellensammlung zu vervollständigen, die in der grundlegenden Publikation "Claustra Alpium Iuliarum I. Fontes" (Ljubljana 1971) von J. Šašel herausgegeben wurde (unter Berücksichtigung von 17 Quellen über die Schlacht, die wichtigsten in ihrer Gesamtheit und mit einem Kommentar versehen, die anderen zusammengefaßt wiedergegeben). Der Autor schließt in die Abhandlung auch Übersetzungen jener antiken Berichte ein, die bisher noch nicht übersetzt worden sind (vor allem die der griechischen Autoren), und stellt die Übersetzungen der Berichte der byzantinischen Autoren dar sowie Originale und Übersetzungen der Berichte der lateinischen Autoren des Abendlandes. Die Zeitspanne, die in der Abhandlung berücksichtigt wird, reicht bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts, also beinahe ein Jahrtausend nach der Schlacht, als in der mittelalterlichen Historiographie noch keine Einflüsse des Humanismus und der Anfänge der historischen Kritik zu verzeichnen sind.

Im Hinblick auf Zeit und Ort der Entstehung werden die Berichte über die Schlacht am Frigidus in folgende größere Gruppen gegliedert:

I. Die lateinischen zeitgenössischen Quellen (394-417)

1. Claudius Claudianus: a. Panegyricus dictus Probrino et Olybrio consulibus, v. 103-112; b. Panegyricus de tertio consulatu Honorii Augusti, v. 89-105; c. Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti, v. 80-93 (die Quellen aus den Jahren 395, 396 und 398).
2. Ambrosius: a. Epistula 62,4; b. De obitu Theodosii 7; 23; c. Explanatio psalmi 36,25 (die Quellen aus dem Zeitabschnitt 394/5-396).
3. Rufinus, Historia ecclesiastica II,33 (aus dem Zeitabschnitt 402/3).
4. Augustinus, De civitate Dei 5,26 (aus dem Jahre 415).
5. Orosius, Historia adversus paganos 7,35,13-19 (aus dem Jahre 417).

II. Die Berichte der griechischen Geschichtsschreiber aus der ersten Hälfte des 5. Jahrhunderts und ihrer Nachahmer bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts

6. Philostorgios, Hist. eccl. II,2 (aus dem Jahre 433).
7. Socrates, Hist. eccl. 5,25 (um 439).
8. Sozomenos, Hist. eccl. 7,24,3-7 (zwischen 439 und 450).
9. Theodoretos, Hist. eccl. 5,24,3-17 (ca. 449/450).
10. Zosimos, Hist. nea 4,58 (um 500).
11. Theodoros Anagnostes (Lector), Historia tripartita 9,45,9 (vor ca. 518).
12. Johannes Antiochenus, Fragm. 187 (um 610).

III. Die spätantiken lateinischen Zusammenfassungen und Übersetzungen (ca. 400-580)

13. Kurze Zusammenfassungen (ohne Beschreibung der Schlacht):
 - a. Epitome de Caesaribus 48,7 (um 400)
 - b. Paulinus, Vita s. Ambrosii 31,3 (aus dem Jahre 422).
 - c. Prosperus Tiro, Chronica a. 394 (aus dem Jahre 433).
 - d. Chronica Gallica a. 394 (aus dem Jahre 452).
 - e. Marcellinus Comes, Chronicon a. 394 (aus dem Jahre 518).
14. Cassiodorus, Historia tripartita 9,45,9 (vor 580).

IV. Die Berichte der byzantinischen Chronisten und Kirchenhistoriker vom 9. bis 14. Jahrhundert

15. Theophanes, Chronographia A.M. 5885 (ca. 811-814).
16. Georgios Monachos, Chronicon 4, 200 (Mitte des 9. Jahrhunderts).
17. Georgios Kedrenos, Chronicon, a. 394 (um 1100).
18. Nikephoros Kallistos, Hist. eccl. 12, 39 (vor 1335).

V. Die Berichte der mittelalterlichen abendländischen Autoren vom 8. bis 14. Jahrhundert

19. Paulus Diaconus, Historia Romana 12,1 (um 774).
20. Freculphus, Chronica II, 4,28 (aus dem Jahre 829).
21. Landolfus Sagax, Additamenta ad Pauli Hist. Rom. 190 (um 1000).
22. Frutolf-Ekkehard, Chronica a. 394 (vor 1103).
23. Hugo de St. Victore, Excerptiones allegoricae 8,8 (vor 1141).
24. Otto von Freising, Chronica 4,18 (Mitte des 12. Jahrhunderts).
25. Gottfried von Viterbo, Pantheon 16 (gegen Ende des 12. Jahrhunderts).
26. Annales Magdeburgenses a. 397 (12. Jahrhundert).
27. Sicardus von Cremona, Chronica a. 394 (um 1221).
28. Albertus Miliolus, Chronica 20 (Ende des 13. Jahrhunderts).
29. Andreas Dandulus, Chronica a. 394 (Mitte des 14. Jahrhunderts).

I. Beim Kommentar der zeitgenössischen lateinischen Quellen widmet der Autor der Art der Quelle und ihren Tendenzen besondere Aufmerksamkeit. Bei Claudian (I a-c) treten bei aller dichterischen Freiheit Übertreibungen, literarische Klischees und propagandistische Zwecke hervor (s. Anm.6-15). Ambrosius' Schlachtbericht (2 a-c) ist viel realistischer, handelt es sich doch um eine Person, die unmittelbar nach der Schlacht persönliche Kontakte zum Kaiser selbst hatte. Kurze Angaben, durch welche er den Kaiser zu beeinflussen trachtete (2 a), die Anrede des Bischofs anlässlich der Begräbnisfeierlichkeiten (2 b) und die älteste Beschreibung des plötzlich ausbrechenden Windes (2 c) können zwar als tendenziöse, trotzdem jedoch als ziemlich realistische Schilderungen bezeichnet werden, die auf guten Informationen beruhen (Anm.16-27). Die Darstellung von Rufinus (3) stellt den ersten systematischen Schlachtbericht dar. Von den lateinischen Berichten ist er am längsten und beruht ebenso auf sicheren Quellen. Dieses Werk, das in Aquileia im Chromatius-Kreis der christlichen Intellektuellen mit hohen Verbindungen entstand, verrät bei der Schilderung von Ereignissen dennoch ausgeprägte Züge einer hagiographischen Stilisierung. Die Schlacht ist in erster Linie als ein Religionskrieg dargestellt, die Figur des Kaisers hagiographisch idealisiert (Anm.28-46). Augustins Darstellung (4) ist wegen des plötzlich losbrechenden Windes

interessant, wobei sich der Autor als erster ausdrücklich auf Zeugen beruft, nämlich auf die Soldaten des besiegt Eugeniu (Anm.48-54).

Orosius verfällt in seiner Schilderung (5) in noch größerem Maße als Rufinus der hagiographischen Stilisierung. Im Vordergrund steht die Figur des Kaisers als Herrscher mit asketischer Haltung und Eigenschaften eines Heiligen, der mit Gottes Hilfe als Sieger aus dem Religionskrieg hervorgeht. Neu bei Orosius ist nur der Bericht über die katastrophale Niederlage der Goten am ersten Schlachttag. Diese wird vom Autor - dem Zeitgeist völlig entsprechend - als eine positive Tatsache für das Römische Reich bewertet (Anm. 55-57).

II. Die griechische Historiographie liefert uns seit der ersten Hälfte des 5. bis zum Beginn des 7. Jahrhunderts sogar sieben Darstellungen, von denen eine eine wertlose Kompilation (Theodoros Anagnostes, II) (Anm.76) darstellt, die Aussage der anderen zwei, die in äußerst kurzer und fragmentarischer Form erhalten sind (Philostorgios (6) (Anm.58-59) und Johannes von Antiochia (12) (Anm. 77-80)), ist sehr bescheiden. Die Beschreibung von Sokrates (7) ist am sachlichsten von allen, sie allein enthält von allen Quellen die Angaben über Ort (am Fluß Frigidus) und Tag (6. September 394) (Anm. 60-61). Die Beschreibung von Sozomenus (8) steht bereits unter dem Einfluß der hagiographischen Literatur (etwa der Zwischenfall in der Kirche Johannes des Täufers in Hebdom.) (Anm. 62-63), während die Erzählung von Theodoret charakteristische Züge des Denkens der Mönchsgeistlichkeit und zahlreiche Elemente der hagiographischen Stilisierung enthält (erwähnt seien die Elemente und Symbole des Religionskrieges und die Traumvision des Kaisers) (Anm. 64-68). Zosimos (10) (Anm. 69-75) und nach ihm Johannes von Antiochia, die bei der Beschreibung der Ereignisse von Eunapius von Sardes ausgehen, vermitteln eine heidnische Version der Schlacht, die sich von der christlichen zwar stark unterscheidet, jedoch mit ihr nicht unvereinbar ist. Die Charakteristika der ersteren sind: die Hervorhebung der Ereignisse des ersten Tages (was von den christlichen Autoren in der Regel ausgelassen wird), als Eugeniu einen Sieg errang; anstelle des plötzlich losbrechenden Windes wird von einer langen Sonnenfinsternis berichtet (Folge einer Verdunkelung der Atmosphäre infolge des orkanartigen Sturms?); das Schicksal des verbündeten Befehlshabers von Theodosius Bacurius wird anders geschildert (nach Zosimos fällt er am ersten Schlachttag, bei den christlichen Autoren ist er der Held des zweiten Schlachttages). Dasselbe gilt auch für den Kaisersohn Honorius, der Zosimos und der späteren Chronik von Marcellinus nach (13 d) (Anm.85) am Feldzug teilgenommen haben soll, laut zuverlässigeren Berichten der christlichen Autoren soll ihn aber Theodosius in Konstantinopel zurückgelassen haben.

III. Spätantike literarische Zusammenfassungen und Kompilationen bringen nur wenig Neues. Das heidnische "Epitome de caesaribus" (13 a) (Anm.81) gibt eine (unzuverlässige) Zahl der gefallenen Soldaten von Eugeniu an, Paulinus und die "Chronica Gallica" lassen ein göttliches Wunder als Ursache für Theodosius' Sieg durchblicken (Anm. 82,84). Cassiodorus' Übersetzung von Theodoros Anagnostes ist deswegen von Bedeutung, weil sie die Darstellung von Sokrates und Theodoretos in einer zusammengefaßten Form in den lateinischen Westen bringen mit zwei im Westen unbekanntem Elementen: die Lokalisierung der Schlacht am Fluß Frigidus (die westlichen Autoren erwähnen in diesem Zusammenhang nur die Alpen bzw. die Alpenpässe) und Theodosius' Traumvision (Anm. 87-88).

IV. Die byzantinische Historiographie des hohen und späten Zeitalters des byzantinischen Reiches bringt drei längere Darstellungen (Georgios Hamartolos, Anm.91), Kedrenos (Anm.92), Nikephoros Kallistos (Anm.96-97) und einen kürzeren Bericht der Schlacht am Frigidus (Theophanes) (Anm.89-90) sowie einige Erwähnungen des Krieges (394) (Anm.93-95). Die erhaltenen Notizen beruhen in drei Fällen auf griechischen Kirchenhistorikern des 5. Jahrhunderts (Sokrates, Sozomenos, Theodoretos) bzw. auf einer Kompilation vom Anfang des 6. Jahrhunderts (Theodoros Anagnostes). Nur Georgios Hamartolos stützt sich vorwiegend auf die lateinische Darstellung von Rufinus. Die heidnische Interpretation des Ereignisses, die Zosimos (von Eunapius ausgehend) vermittelt, und nach ihm Johannes von Antiochia, fand im mittelalterlichen Byzanz kein Echo, ebenso die kurze Darstellung des "Häretikers" Philostorgios. Bei der Verwendung ihrer Quellen haben die byzantinischen Historiker Fehler bei den Namen begangen (Theophanes, der Sozomenus folgt, bezeichnet Argobast mit dem Namen "Argabastes", bei Nikephoros Kallistos wird in Anlehnung an die Form "Frigidos" von Sokrates der Fluß "Frindos" erwähnt, Eugeniu' Feldherr aber als "Arouagastes" bezeichnet). Es überrascht die Tatsache, daß sogar in zwei von den drei längeren Darstellungen (Georgios Hamartolos von Rufinus und Kedrenos von Theodoret ausgehend) der wundertätige Wind nicht erwähnt wird, jenes Element, welches das göttliche Eingreifen in das Geschehen am deutlichsten bezeugen sollte und das, von einer einzigen Ausnahme abgesehen, in allen zeitgenössischen abendländischen lateinischen Darstellungen zu finden ist.

V. Die mittelalterlichen abendländischen Autoren (Anhang zur "Claustra Alpium Iuliarum I.) (Anm.98-117)

Elf mittelalterliche abendländische Darstellungen der Schlacht am Frigidus beruhen auf spätantiken lateinischen Darstellungen dieses Ereignisses. Wenn man die spätantiken Autoren als Quelle in einer Reihenfolge aufzählen sollte, dann stünde Orosius weit vorne, gefolgt von Augustinus, Cassiodorus und Rufinus. Auf Orosius' Darstellung gehen ohne Ausnahme alle mittelalterlichen Autoren zurück. Als dem meist gelesenen Autor folgen ihm mehr oder weniger wortwörtlich Freculphus und Hugo von St. Viktor, seine Darstellung benutzen zum Teil auch Paulus Diaconus (viel), Landolfus (wenig), Frutolf, Otto von

Freising, Gottfried von Viterbo, die *Annales Magdeburgenses*, Sicardus von Cremona, Albertus Miliolus und Dandulus. Augustins Darstellung der Schlacht dient als Grundlage für das Anführen von zwei Versen von Claudian über die göttliche Hilfe für Kaiser Theodosius, die sogar von sieben mittelalterlichen Autoren aufgegriffen werden (Paulus Diaconus, Landolfus, Frutolf, Otto von Freising, Sicardus, Albertus Miliolus, Dandulus).

Cassiodorus' Darstellung, die über Theodorus Lector die Überlieferung der griechischen Kirchenhistoriker Sokrates und Theodoret aus dem 5. Jahrhundert in das Abendland vermittelte, wird als Quelle von Landolfus (der zentrale Teil der Beschreibung), in geringerem Maße aber auch von Frutolf und Dandulus verwendet. Verhältnismäßig gering ist die Benutzung des Rufinus als die beste Quelle: Elemente seiner Erzählung bringen nur Otto von Freising (der ihn mißverstehet), Albertus Miliolus und Dandulus. Die Benutzung anderer spätantiker Quellen bildet eher eine Ausnahme und beschränkt sich auf ein Zitat aus Jordanes' Geschichte der Goten (Frutolf) und zwei Zitate aus Paulinus' Biographie des Mailänder Bischofs Ambrosius (Sicardus von Cremona, Albertus Miliolus). Nur zwei mittelalterliche Darstellungen (Freculphus, Hugo von St. Viktor) beruhen auf einer einzigen Quelle (Orosius), alle anderen stellen Kompilationen verschiedener Berichte dar. Letztere erzählen zwei Autoren nach (Gottfried von Viterbo, *Annales Magdeburgenses*, Sicardus von Cremona), drei (Paulus Diaconus, Landolfus, Otto von Freising) oder sogar vier (Frutolf, Albertus Miliolus, Dandulus).

Die topographischen Angaben über die Schlacht bringen bei den mittelalterlichen Autoren nichts Neues. Der Fluvius Frigidus wird als Lokalisierung der Schlacht nur bei Landolfus (Anm.116) erwähnt, der aus Cassiodorus schöpfte (letzterer aber über Theodorus Lector aus Sokrates). Alle anderen Autoren führen als Kampfplatz - so wie ihre spätantiken lateinischen Vorlagen auch - ganz allgemein das Gebiet der Alpensperren an (Anm.117). Kein Autor (nicht einmal der Venezianer Dandulus, in der relativen Nähe zu diesem Raum beheimatet) versuchte, den Kampfplatz genauer festzulegen. Offensichtlich war dieser den mittelalterlichen Autoren ebensowenig bekannt wie ihren spätantiken Vorgängern.

Die Erwähnung des göttlichen Eingreifens durch den wundertätigen Wind findet man (mit Ausnahme von Gottfried) bei allen mittelalterlichen Autoren, doch messen sie ihr verschiedene Bedeutung bei im Vergleich zu anderen Umständen, die das Geschehen auf dem Schlachtfelde beeinflussten (etwa Arbitions Übertritt auf Theodosius' Seite). Nur Otto von Freising erwähnt neben dem Wind die Rolle des Regens, der das feindliche Heer neben dem starken Wind von vorn getroffen haben soll. Diese Angabe ist offensichtlich Produkt der Phantasie des Autors und aus diesem Grunde wertlos.

Die mittelalterlichen lateinischen Quellen über die Schlacht am Frigidus stellen der Forschung dieses Ereignisses keine verwendbaren Angaben zur Verfügung. Sie bieten uns nur eine reiche Überlieferung über die Schlacht in der mittelalterlichen Weltchronistik. Diese Quellen zeugen davon, daß sich die mittelalterlichen Autoren der großen Bedeutung dieses Ereignisses bewußt waren, das in den Weltchroniken bei der historischen Darstellung des Römischen Reiches zu den ausführlichsten zählt. Die angeführten mittelalterlichen Quellen entstanden in Italien, in Deutschland oder in Frankreich, weit weg vom Ort des Geschehens und mit Ausnahme von Dandulus auch außerhalb der nordadriatischen und südostalpinen Gebiete.

Im slowenischen Raum findet man die ersten Darstellungen der Schlacht bei den neuzeitlichen Autoren seit dem 17. Jahrhundert. Die grundlegende Ergänzung bei der Erforschung der Schlacht am Frigidus ist die richtige Lokalisierung der Schlacht in das obere Vipava-Tal (Vippach-Tal), eine Meinung, die von M.Bauzer (1663), J.L. Schönleben (1681) und am gründlichsten von J.W.Valvasor (1689) dargelegt worden ist (Anm. 118; Abb. 2 auf S. 21).

VI. Im Schlußteil versucht der Autor, aufgrund der schriftlichen Quellen und unter Berücksichtigung der bisherigen Versuche (längere Analysen von O. Seeck - G. Veith (1913) und F. Paschoud (1979), kürzere von J. Straub (1966), A. Lippold (1973, 1980) u.a.) (Anm.2), den Verlauf des Krieges, insbesondere der Schlacht zu umreißen. Dabei geht er auf die bisher noch ungelöste Frage der mikrotopographischen Lokalisierung der Schlacht nicht ein, die aus Mangel jeglicher materiellen Funde unlösbar ist. Dabei scheint ihm die Lokalisierung auf dem Gebiet von Vrhoplje, Duplje und Zemono wahrscheinlicher als die auf dem Feld bei Ajdovščina (Heidenschaft) (Anm. 119-121; Abb. 4 auf S. 30).

Bei der Verwendung von literarischen Quellen steht fest, daß nur die antiken Berichte brauchbare Angaben liefern (Gruppen I., II. und III, Quellen 1-14, von denen die Quellen II und 14 nur Zusammenfassungen der Quellen 7 und 9 darstellen und deshalb geringen Wert besitzen). Am bedeutendsten sind zweifellos die Darstellungen der zeitgenössischen Autoren, von denen sich zwei auf die Berichte der Soldaten, die an der Schlacht teilgenommen haben, berufen (Quellen 4 und teilweise 9). Die byzantinischen und abendländischen lateinischen Berichte (Quellen 15-29) sind nur Kompilationen bekannter antiker Quellen, die sich untereinander nach Umfang, Genauigkeit, nach der Zahl der verwendeten Quellen unterscheiden, und folglich keine neuen brauchbaren Angaben bringen. An den Stellen, wo sie sich inhaltlich von den antiken Quellen unterscheiden (z.B. Quelle 24), handelt es sich nur um Oberflächlichkeit oder um ein Produkt der Phantasie des mittelalterlichen Autors.

Der Bürgerkrieg zwischen Theodosius und Eugenius begann mit Theodosius' Feldzug, der in den ersten Monaten des Jahres 394 nach umfangreichen Vorbereitungen vonstatten ging. Die letzteren bezogen sich einerseits auf militärische, diplomatisch-politische und familiäre bzw. dynastische Angelegenheiten (Anm.122), andererseits aber vor allem auf religiöse und geistige Verrichtungen (Besuch der Heiligen Stätten, Beten und Fasten, Erkundung über den Ausgang des künftigen Krieges bei dem Asketen Johannes von Likopolis; Quellen 3,4,8,9,13c,18,25, 28,29) (Anm.123). Nachdem der Kaiser in großem Maße die Grenzeinheiten seiner Ostprovinzen herangezogen hatte (Anm.124), brach er mit einem großen Heer in der zweiten Maihälfte 394 von Konstantinopel auf (Anm.125). In Thrakien schlossen sich ihm zahlreiche

"Barbaren" an (Quellen 7,8,11,14,21,22), vor allem Goten (nach Jordanes mehr als 20.000 Mann, Anm.57), aber auch Angehörige anderer Völker vom Unterlauf der Donau und aus dem Gebiet nördlich des Schwarzen Meeres, unter ihnen vor allem Hunnen und Alanen (Anm.126). Theodosius vertraute den Befehl über das große Heer, von dessen zahlenmäßiger Stärke in den Quellen nicht berichtet wird (Anm.127), fünf Befehlshabern an: die römischen Einheiten erhielten Timasius und Stilicho, die Bundestruppen der Barbaren aber gab er dem Goten Gainas, Alane Saul und dem Iberer Bacurius (Anm.128). Theodosius' Armee drang auf dem Hauptverkehrswege durch die Balkan- und Donauprovinzen vor und erreichte in gut zwei Monaten (von Ende Juni bis Anfang September) die Alpensperren. Über die Ereignisse an den Alpensperren wird in den antiken Quellen nicht berichtet, weil sie für den gesamten Kriegsverlauf offensichtlich nicht ausschlaggebend waren. Nur Philostrogios (Quelle 6) erwähnt die "Einnahme der Alpen" durch Theodosius mit Hilfe "eines Verrats", Sozomenos (Quelle 8) aber die Festnahme der Vorhut. Die Quellenangaben beziehen sich offenbar auf Hrušica (Ad pirum), die durch archäologische Ausgrabungen vor zwei Jahrzehnten beleuchtet worden sind. Das Kastell Ad pirum fiel anscheinend nach einer ersten Auseinandersetzung, worauf die Münzen- und anderen Funde hindeuten. Das Kastell wurde allem Anschein nach von Theodosius' Verbündeten vorhut eingenommen, der in erster Linie Goten angehörten (Anm.129).

Eugenius' Heer unter dem Befehl des Franken Arbogast, setzte sich aus weströmischen Einheiten ("Romanorum praesidia"), aus dem Heer aus Gallien mit zahlreichen germanischen Söldnern ("auxilia barbarorum") vor allem Franken ("Gallorum Francorumque vires") (Anm.130) Ihre zahlenmäßige Stärke ist unbekannt (nur Sokrates, Quelle 7, schätzt sie auf "mehrere zehntausend Mann"), offensichtlich erreichte sie nicht die von Theodosius, die militärischen Kräfte des westlichen Teiles des Kaiserreiches waren doch schwächer als die im Osten, außerdem setzten Eugenius und Arbogast (wenigstens nicht in dem Maße) die Grenzeinheiten ein. Im Hinblick auf die Angaben über die zahlenmäßige Stärke der Heere des westlichen Teils des Kaiserreiches in den Bürgerkriegen des 4. Jahrhunderts könnte sie auf ungefähr 30.000 - 40.000 Mann geschätzt werden (Anm.131). Von den Kriegsbefehlshabern ist nur noch Arbitio bekannt, während die Anwesenheit von Nicomachus Flavianus eher ideologisch-propagandistischer Natur ist. Der Kaiser verließ mit seinem Heer vor dem ersten August 394 Mailand (Anm.132). Das Heer nahm bis September Aufstellung zur Sperrung des Ausgangs aus den Julischen Alpen. Dabei schuf Arbogast eine bedeutende Strategie in der antiken Kriegführung. Sein Kriegsplan sah nämlich vor, den Zugang zum Wehrgebiet nicht um jeden Preis zu verteidigen, wie das Wehrsystem "claustra Alpium Iuliarum" vorsieht, sondern nach dem Einmarsch des Feindes in dieses schwer passierbare und militärisch besonders gesicherte Gebiet wird der Ausgang aus diesem Wehrgebiet versperrt (Anm.133).

Diesem Ziel diente auch das Einkreisungsmanöver der Heeresgruppe von Arbitio, die Theodosius' Heer in dem schwer passierbaren und gebirgigen Gebiet zwischen Logatec (Loitsch) und Ajdovščina (Heidenschaft) einkesselt hat, dessen waldige Karstlandschaft eine ausreichende Wasserversorgung oder Heuversorgung für die Pferde bei längerer Stationierung unmöglich machte. Der Ausgangspunkt der Schlacht war folgender: Eugenius' Heer wartete auf die Ankunft des Feindes - nach geistiger und religiöser Vorbereitung auf der eingenommenen Stellung (Aufstellung von Jupitersstatuen auf den umliegenden Hügeln, Vorbereitung von Herculesbildern als Kriegssymbolen, Quellen 4,9,18) und nach Errichtung von hölzernen und gemauerten Wehranlagen mit Türmen ("turres...moenia", Quelle 1 a) in den Niederungen ("campis", Quelle 5). Die Kampfaufstellung und die Kampfvorbereitung des Großteils des Heeres von Theodosius erfolgte wegen der schlechten Wege, seiner Größe und eines umfangreichen Trosses mit Verspätung. Dem Haupttrupp gingen die föderaten Barbarentruppen voraus, die als erste Feindberührung aufnahmen.

Es folgte der erste Schlachttag (5.September), dem die Quellen, von zwei Ausnahmen abgesehen (10 und 12), nur sehr wenig Aufmerksamkeit widmen. Von einer Paßhöhe erblickte Theodosius in der vor ihm gelegenen Ebene das kampfbereite feindliche Heer, das sich aus Fußtruppen und Reiterei zusammensetzte (Quelle 8) In der Überzeugung, daß die Öffnung der Sperre am Talausgang einen hohen Blutzoll verlangen werde, schickte er die föderaten Truppen in den Kampf, um seine römischen Truppen davor zu bewahren. Dieses Opfer sollten die "Barbaren" bringen (die aranischen Goten und andere, die mit teilweiser Ausnahme von den kaukasischen Völkern Heiden waren). Der Angriff der föderaten Einheiten, in denen als Soldaten zu Pferd und zu Fuß die Goten überwogen (neben ihnen dürften "Armbrustschützen zu Pferd" gekämpft haben - es könnte sich dabei um Alanen, Hunnen, Iberer oder Angehörige anderer Ostvölker handeln, Quelle 10), ist mißlungen. Auf dem Schlachtfeld sollen 10.000 Goten oder die Hälfte des gotischen Kontingents ihr Leben gelassen haben (Quellen 5,20,24,25,29).

Theodosius versuchte, seinen Föderaten in der Not zu helfen, dies war jedoch wegen der schmalen Wege ("locorum angustis") und wegen des Trosses ("impedimentis calorum") unmöglich. Sein Heer machte sich nur langsam kampfbereit ("paulo serius in aciem descenderet"), was den Kaiser mit großer Sorge erfüllte. Im kritischen Augenblick der totalen Niederlage der verbündeten Vorhut, der die Haupttruppe nicht zu Hilfe kommen konnte, stieg er vom Pferd ab und stellte sich vor die Kolonne den abgeänderten Vers aus den Psalmen ausrufend (Ps.115,2; "Ubi est Theodosii deus", Quelle 2 b).

Die Sonnenfinsternis am Schlachttag ist nicht beweisbar, es handelt sich offensichtlich um eine Erfindung einiger östlichen Historiker, welche die Nebenerscheinung des plötzlich losbrechenden Windes am zweiten Tage (Quellen 10 und 12) mißverstanden haben. Eine Frage für sich stellt die Rolle des verbündeten Befehlshabers von Theodosius dar, des Iberers Bacurius, am ersten Schlachttag. Während er laut einem (wahrscheinlich falschen) Bericht den Heldentod gestorben sein soll (Quelle 10), wird nach anderen Berichten gerade ihm der entscheidende Durchbruch der feindlichen Verteidigungslinie am zweiten Schlachttag zugeschrieben (Quellen 3,7,11,14).

Die Folgen des ersten Schlachttages bestimmten auf entscheidende Weise das Geschehen des folgenden Tages. Theodosius wurde nach dem Mißerfolg der Verbündeten von den Befehlshabern geraten, sich mit seinem Heer zurückzuziehen und für den kommenden Frühling ein stärkeres Heer aufzustellen, mit dem er auf jeden Fall einen Sieg erringen würde. Da dies eine klare Niederlage bedeuten würde, soll Theodosius, überzeugt von der Richtigkeit der Prophezeiung des Asketen Johannes von Likopolis und dadurch vom Sieg des Christengottes, diesen Vorschlag abgelehnt haben (Quellen 9,18). Theodosius' Entscheidung, die unausgefochtene Schlacht fortzusetzen, erhielt eine Bestätigung im Übertritt der Armeegruppe von Arbitio auf seine Seite (Quellen 5,20,23) und im Selbstmord von Flavianus (Quelle 3). Die Motive für den Abfall eines Teils des Heeres von Eugenius sind nicht bekannt und können nur vermutet werden. Vielleicht liegen die Ursachen in der prochristlichen Ausrichtung des Befehlshabers selbst, vielleicht in seiner Bestechlichkeit oder Überzeugung vom Sieg des Theodosius (Quellen 8,18). Es ist durchaus möglich, daß diese Armeegruppe, die das Einkreisungsmanöver ausführen und sich demzufolge irgendwo im Gebiet von Postojna (Adelsberg) oder sogar jenem von Logatec (Loitsch) aufgehalten haben soll (Anm.134), die Verbindung mit Eugenius' Haupttruppe verloren hatte und über den Ausgang des ersten Schlachttages völlig im unklaren geblieben war. Flavianus' Selbstmord, laut Quellen in einer sehr schmerzhaften Form verübt (Anm.135), ist wahrscheinlich die Folge dieses Verrats in Eugenius' Heer. Stark hagiographisch gefärbt sind die Berichte darüber, wie Theodosius die ganze Nacht hindurch betete und weinte (was wenigstens für einen Teil der Nacht durchaus wahrscheinlich ist, Quellen 5,8,9,20,23,24). Des Kaisers Gebet vor dem entscheidenden Schlachteil erinnert an ähnliches Verhalten der israelitischen Feldherren des Alten Testaments, aber auch an das Verhalten einiger christlicher Kaiser des 4. Jahrhunderts, die sich der Kaiser, selbst ein zutiefst gläubiger Christ, zum Vorbild genommen haben mag (Anm.136). Der hagiographische Charakter der Erzählung kommt in der traumhaften Vision mit zwei himmlischen Reitern zum Ausdruck (Quellen 9,11,14,17,18,21,22,29), wofür sich wieder Parallelen im Alten Testament finden lassen, vor allem aber in der berühmten Vision Konstantins in der Nacht vor der Schlacht bei der Milvischen Brücke im Jahre 312 (Anm.137). Der Bestand des "Oratoriums am Berggipfel" (Quellen 9,11,14), wo der Kaiser eine Traumvision gehabt haben soll, ist fragwürdig, es handelt sich dabei doch um eine stark hagiographisch stilisierte Erzählung des Autors aus Syrien, der unter einem starken geistigen Einfluß des frühen Mönchtums stand. Eugenius' Heer soll nach dem ersten siegreichen Tag von Leichtsinns des Kaisers selbst einer verfrühten Siegesfreude verfallen sein in der Überzeugung, daß nach der furchtbaren Niederlage des ersten Tages das feindliche Heer nicht mehr kampffähig gewesen sei (Quelle 10).

Der Nacht vom 5. zum 6. September, die die Befehlshaber der beiden Heere auf so verschiedene Weise verbracht haben sollen, folgte gleich nach dem Morgengrauen der zweite entscheidende Schlachttag. Nach Theodosius' Morgengebet - seine Lokalisierung auf einem hohen Felsvorsprung über dem Schlachtfeld ("in edita rupe") bei Vrhoplje (Oberfeld) ist hagiographisch gefärbt und deshalb unzuverlässig (Quelle 3) - begann der Massenangriff der östlichen Haupttruppe zu einem Zeitpunkt, als Eugenius' Heer noch nicht kampfbereit gewesen sein soll (Quelle 10). Der Angriff begann mit dem Kreuzzeichen des Theodosius (Quellen 5,20,21,23) kurz vor Ausbruch des orkanartigen Sturms, der Theodosius' Heer vor sich her gegen den Feind trieb, letzteren aber im Kampf stark behinderte. Eugenius' Pfeile verloren jede Kraft und sollen vom starken Wind umgedreht worden sein. Der Wind riß den Soldaten ihre Schilde fort, trieb ihnen Staub in die Augen und schränkte ihre Sicht ein (Quellen I b, 2 c, 3,4,5,7,8,9,11,14,18,19-24,26-29). Beim Ausbruch des Windes könnte es zu einer teilweisen Verdunkelung der Atmosphäre gekommen sein, die von einigen irrümllicherweise als eine den überwiegenden Teil des Tages dauernde Sonnenfinsternis gedeutet werden soll (Quellen 10,12). Der Durchbruch durch die feindlichen Reihen wurde auch am zweiten Tage von einem verbündeten Befehlshaber geleitet, diesmal von dem Iberer Bacurius mit (offenbar östlichen barbarischen) Aufgeboten, die ein echtes Gemetzel des Heeres von Eugenius anrichteten (Quellen 3,7). Nach dem Durchbruch durch die feindlichen Reihen und dem Niederbrennen der feindlichen Wehranlagen (Quelle I a) wurde die Verfolgung und Hinrichtung von feindlichen Soldaten bis zum Fluß Frigidus (Vipava/Wippach) fortgesetzt, dessen Lauf von dem Leichenberge behindert worden sein soll (Quelle I a-b). Eugenius wurde gefangengenommen (s. Anm.138). Als man ihn gefesselt dem Theodosius vorführte, flehte er um Gnade, wurde jedoch von den Soldaten sofort geköpft, wahrscheinlich nicht auf Theodosius' Geheiß, sondern noch vor dem kaiserlichen Urteilsspruch (Quellen 3,5,7,8) (Anm.139). Sein Kopf wurde auf eine Stange gespießt und auf dem Schlachtfeld herumgezogen (Quelle 10), nach der Schlacht vielleicht auch in den italischen Städten (Quelle 12). Die übrigen Soldaten des Eugenius ergaben sich (Quellen 5,9,18), baten Theodosius um Vergebung und wurden unmittelbar darauf auf dem Schlachtfeld begnadigt (Quellen 9,10,18).

Die Auseinandersetzung fand ihr Ende mit der Verfolgung des geflüchteten Feldherrn Arbogast, der in einem unzugänglichen Berggelände zwei Tage später (am 8. September also) Selbstmord verübte, indem er sich auf sein eigenes Schwert stützte (Quellen I b, 5,6,10,12). Dann wurden unter Verhöhnungen die Jupiterstatuen entfernt (Quelle 4) und anschließend die gefallenen Soldaten und Offiziere beigesetzt; ein Teil der Letzteren wurde auf den Soldatenfriedhof in Concordia überführt (Anm.140). Nach dem Sieg belohnte der Kaiser die verdienstvollen Soldaten - auch diejenigen auf der feindlichen Seite(!) - mit Geld und zeichnete sie aus (Anm.141). Die Zahl der Gefallenen in der Schlacht ist unbekannt, zweifellos übertraf sie 20.000 Soldaten bei weitem. Auf Theodosius' Seite sind allein am ersten Tage 10.000 Goten gefallen (Quellen 5,20,24,29). Die Verluste auf Eugenius' Seite werden in einer einzigen Quelle auf ungefähr 10.000 Soldaten geschätzt (Quelle 13 a). Da beide Quellen dieselbe Zahl auf der jeweils gegnerischen Seite angeben, ist die Angabe unzuverlässig. Damit ist diese Schlacht nach der Schlacht bei Mursa im Jahre 351 (mit ca. 54.000 gefallenen Soldaten) (Anm.142) eine der blutigsten in den Bürgerkriegen des 4. Jahrhunderts und eine der blutigsten des ganzen spätantiken Zeitalters. Die Nachricht vom Siege verbreitete sich im Staate, in großen Städten wie etwa Alexandria wurde die Nachricht offiziell verkündet (Anm.47). Nach der

Schlacht brach Theodosius nach Italien auf und hielt sich mit seinem Heer längere Zeit in Venetien auf (mit Sicherheit in Aquileia, vielleicht auch in Concordia) (Anm.144). Die zentrale Frage am Ende des Bürgerkriegs war die Frage des Verhältnisses zu dem besiegten Gegner. Theodosius neigte aus verschiedenen Gründen zu einer allgemeinen Amnestie. Er war davon überzeugt, daß er den Sieg mit Gottes Hilfe errungen hatte. Der Mailänder Bischof Ambrosius, der einen außerordentlich großen Einfluß auf den Kaiser ausübte, bekräftigte den Herrscher in seiner Überzeugung von der göttlichen Natur des Sieges (Quelle 2 a). Bereits vor seinem Treffen mit ihm in Aquileia setzte er sich für die besiegte Seite ein, vor allem für diejenigen, die Zuflucht in Kirchen suchten (Anm.19). Der Bürgerkrieg von 394 endete mit einer allgemeinen und vollständigen Amnestie der besiegten Seite. Dies wurde durch zwei Amnestiegesetze bestätigt, die ein paar Monate nach Theodosius' Tod von Kaiser Honorius im Geiste der Regelungen und der Politik des verstorbenen Kaisers erlassen wurden (Anm.147). In dieser Hinsicht unterscheidet sich der Krieg von 394 von den meisten Bürgerkriegen des späten republikanischen und des frühen kaiserlichen Zeitalters, die in der Regel durch eine Abrechnung mit der besiegten Seite endeten. Der Epilog des Bürgerkriegs von 394 erhielt durch die zutiefst christliche Haltung der Kaisers Theodosius und durch die besonderen Umstände (das "göttliche" Eingreifen in die entscheidende Schlacht, der starke Einfluß des einer allgemeinen Amnestie zuneigenden Bischofs Ambrosius) vielleicht die zivilisiertesten Züge in der ganzen Geschichte der Bürgerkriege des Römischen Reiches.

SLOVENSKA MATICA, SI-61001 Ljubljana, Kongresni trg 8,
pp. 458, tel.: (061) 12-63-190

Članom Zveze zgodovinskih društev Slovenije nudi po svojih članskih cenah:

Fran Zwitter
O SLOVENSKEM NARODNEM VPRAŠANJU

Razvoj slovenskega narodnega vprašanja in dozorevanje slovenskega naroda od konca 18. stoletja do druge svetovne vojne je ena izmed poglobitnih, če ne sploh najvažnejša tema znanstvenega dela pokojnega akademika in zaslužnega univerzitetnega profesorja dr. Frana Zwittera.

Izbor Zwitterovih razprav ni pomemben le za spoznavanje naše najnovejše zgodovine in za zgodovinarje, marveč za široko kulturno občinstvo, ki ga zanimajo še danes zgoča slovenska narodna vprašanja in še posebej za vsakogar, ki ga zanima predvojna pot v vstajo 1941. Knjigo je uredil in s komentarjem opremil prof. dr. Vasilij Melik.

Ferdo Gestrin
SLOVENSKE DEŽELE IN ZGODNJI KAPITALIZEM

16. stoletje ni le čas reformacije in kmečkih uporov, temveč tudi čas naglega porasta prehodnega in izvoznega trgovanja ne le z nemškimi severom, temveč tudi z Italijo. Ob agrarni dejavnosti so nastajale nove vrste obrti, napredovalo je rudarstvo ter fužinarstvo, kjer je idrijski rudnik imel v razvoju kapitalizma evropski pomen. V novih oblikah proizvodnje se kažejo elementi kapitalizma, v povezavi s tem je prihajalo tudi do »komercializacije« zemljiškega gospodarstva. Gestrinovo delo pojasnjuje tudi sočasne kulturne vplive in stike.

Vasko Simoniti
**VOJAŠKA ORGANIZACIJA NA SLOVENSKEM
V 16. STOLETJU**

Knjiga predstavlja vojaško in obrambno organizacijo slovenskih pokrajin v času najintenzivnejših turških vpadov. Ob plemiški konjenici in »črni« kmečki vojski je predstavljen delež najemnikov, obveščevalna in signalna organizacija, orožarna v Ljubljani, tabori, vojaška preskrba in pomen Vojne krajine. Simonitijeva knjiga je »slovenskemu strahu pred Turki« dala realnejši zgodovinski okvir in obogatila sicer skromno vojaško zgodovino slovenskega ozemlja.

PUBLIKACIJE INŠTITUTA ZA ZGODOVINO CERKVE

SI-61000 Ljubljana, Poljanska 4

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 1, 1979. Instrukcija papeža Klemena VIII. iz leta 1592 (Benedik); Opravičilno pismo škofa Janeza Karla Herbersteina iz leta 1786 (Dolinar); Spomenica salzburškega nadškofa Tarnoczija o novi razdelitvi škofij na Štajerskem in Koroškem iz leta 1858 (Grafenauer); Izvirna poročila in zapisi jezuitskih misijonov v krajini med Muro in Rabo v letih 1607–1730 (Škafar). **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 2, 1980. M. Jezernik, Friderik Baraga. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 3, 1981. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov; F. M. Dolinar, Zapisi škofa Janeza Tavčarja o stanju v Ljubljanski škofiji; I. Škafar, Gradivo za zgodovino kalvinizma in luteranstva na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiaconata.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 4, 1982. J. Gregorič, Pisma Petra Pavla Glavarja Jožetu Tomlju 1761–1784.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 5, 1983. J. Mlinarič, Prizadevanja škofov Martina Brennerja in Jakoba Eberleina za katoliško prenovo na Štajerskem; I. Zelko, Gradivo za prekmursko cerkveno zgodovino; I. Zelko, Frančiškani v Murski Soboti.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 6, 1984. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); M. Jevnikar, Ivan Trinko 1902–1923; V. Novak, Ivanu Škafarju v spomin; I. Škafar, O delovanju luteranov na Petanjcih 1592–1637.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 7, 1985. Sveta brata Ciril in Metod v zgodovinskih virih. Ob 1100-letnici Metodove smrti. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* (Grafenauer); Italska legenda (Perko); Pisma rimskih papežev Hadrijana II., Janeza VIII. in Štefana V. (Dolinar); Žitje Konstantina, Žitje Metoda (Benedik); Pohvala sv. Cirila in Metoda (Dolinar); Anonimna ali Metodova pridiga v Clozovem glagolitu (Zor).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 8, 1986. R. Bratož, Krščanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode. **Razprodano**

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 9, 1987. J. Mlinarič, Župnije na Slovenskem Štajerskem v okviru salzburške nadškofije v vizitacijskih zapisnikih arhidiaconata med Dravo in Muro 1656–1764.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 10, 1988. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); P. Kovač, Začetki kapucinskega samostana v Škofji Loki; J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (Radovljica, Kranj).

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 11, 1989. F. M. Dolinar, Slovenska cerkvena pokrajina.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 12, 1990. A. Lavrič, Ljubljanska škofija v vizitacijah Rinalda Scarlichija 1631–1632.

Acta Ecclesiastica, št. 13, 1991. I. Tadina, Ignacij Knoblehar 1819–1858.

Acta Ecclesiastica Sloveniae, št. 14, 1992. M. Benedik, Iz protokolov ljubljanskih škofov (nadaljevanje); B. Kolar, K zgodovini malega semenišča v Kopru; V. Škafar, Prošnje salzburškemu nadškofu F. Schwarzenbergu za priključitev slovenskih dekanij sekovske (graške) škofije k lavantinski škofiji leta 1848; J. Höfler, Gradivo za historično topografijo predjožefinskih župnij na Slovenskem (prazupnija Mengeš); M. Senica, Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771.

Acta Ecclesiastica Sloveniae št. 15, 1993. M. Ambrožič, **Zvonarstvo na Slovenskem.**

Redovništvo na Slovenskem, 1. zvezek: Benediktinci, kartuzijani, cistercijani. Zbornik predavanj na simpoziju: Stična, Pleterje, Kostanjevica, 23. do 25. maja 1984, Ljubljana 1984.

Redovništvo na Slovenskem, 2. zvezek: M. Smiljana Kodrič – B. Natalija Palac, Šolske sestre svetega Franciška Kristusa kralja. Zgodovina, poslanstvo, življenje, Ljubljana 1986.

Redovništvo na Slovenskem, 3. zvezek: Jezuiti na Slovenskem, Ljubljana 1992.

Zgodovina cerkve na Slovenskem. Pripravil Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti (20 avtorjev), uredil Metod Benedik z uredniškim odborom, Celje, Mohorjeva družba, 1991.